УДК: 327(497.1:470)“1919/1920“
DOI: https://doi.org/10.18485/srpske_studije.2026.17.8
Рад примљен: 13. јула 2026.
Рад прихваћен: 25. јула 2026.

МА Никола Марковић
истраживач-сарадник
Институт за међународну политику и привреду, Београд
nikola.markovic@diplomacy.bg.ac.rs
ORCID: 0009-0004-4299-1807

УЛОГА ДЕЛЕГАЦИЈЕ КРАЉЕВИНЕ СХС У ЦАРИГРАДУ У ТРАНСПОРТУ ВРАНГЕЛОВЕ АРМИЈЕ, РУСКИХ И СРПСКИХ ИЗБЕГЛИЦА ИЗ РУСИЈЕ КА КРАЉЕВИНИ СХС (1919–1920)*

Апстракт: Рад анализира улогу делегације Краљевине СХС у Цариграду у повлачењу армије Петра Николајевича Врангела, али и руских и српских избеглица након победе бољшевика у грађанском рату у Русији. Специфичност географског положаја града на Босфору, близина црноморских лука, као и сплет различитих околности, утицали су на то да се југословенска делегација нађе у важној улози у комуникацији и транспорту ових људи према Балкану и Краљевини СХС. Пошто је након Првог светског рата Цариград био под здруженом окупацијом Велике Британије, Француске и Италије, а у непосредној близини се одвијао сукоб Грчке са покретом Мустафе Кемала у Малој Азији, те околности отежавале су везе владе у Београду са руским и српским држављанима, као и њихов транспорт. У раду су коришћена документа из Архива Југославије, Државног Архива у Риму, објављена документа британског Форин офиса, као и друга објављена документа, али и релевантна домаћа и страна литература.

Кључне речи: Краљевина СХС, грађански рат у Русији, генерал Врангел, делегација Краљевине СХС у Цариграду, руске и српске избеглице.

***

Фебруарска и Октобарска револуција у Русији 1917. године потпуно су промениле њено политичко уређење. За неколико месеци држава је од

* Рад је настао у оквиру научноистраживачког пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2026. године”, који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду 2026. године.

царистичке монархије постала совјетска република под бољшевичком управом. На заседању Другог сверуског конгреса 8. новембра усвојен је Лењинов „Декрет о миру", којим се захтевало склапање мира са Централним силама. Већ 21. новембра совјетска влада је саопштила намеру савезничким дипломатама, али је Антанта одбијала да прихвати такву могућност, као и позив бољшевика на преговоре. Совјетска делегација, предвођена Лавом Троцким, отишла је 3. децембра у Брест-Литовск и успела да обезбеди склапање примирја на фронту већ након два дана. С друге стране, савезничке силе нису прекидале односе са владом у Москви, али су почеле да раде на њеном рушењу. У једној од таквих акција ухапшен је румунски посланик због умешаности у сплетке, што је изазвало протесте посланика сила Антанте. На заједничком састанку са Лењином, српски посланик у Русији Мирослав Спалајковић оштро је напао совјетског вођу.[1]

Након склапања мира у Брест-Литовску 3. марта 1918. године, војне мисије савезничких, неутралних и Централних сила настојале су да за своје државе придобију што већи број ратних заробљеника. Заступајући интересе тих земаља, оне су се природно све више противиле учвршћивању совјетске власти. Кад су Конзулат српске владе и војна мисија у Москви постали оруђе сила Антанте, југословенски совјети захтевали су августа 1918. године од Комесаријата спољних послова да укине рад страних представништава. Совјетска влада формирала је посебни орган, који је требало да преузме делатност ових мисија, прво у Москви, па онда у Петрограду, те и у осталим местима широм Русије. Српски посланик Спалајковић је напустио је земљу месец дана раније. Кад је озваничена одлука совјетске владе о забрани рада страних посланстава, полицијски службеници ухапсили су 18. августа српску војну мисију у Москви и извршили провалу у зграду српског посланства у Петрограду. И поред тога, совјетска влада је убрзо допустила рад српској војној мисији и ослободила их из притвора.[2]

1 А. Митровић, *Време нетрпељивих*, Подгорица, 1998, 22–23; S. Živanov, *Prelomna 1917. godina u Rusiji – Interakcija reformi i revolucije*, Tokovi istorije 1/4 (1998), 7–10; М. Радивојевић, *Велики покровитељ и „прави" савезник. Односи Србије и Русије 1913–1918*, Нови Сад – Београд, 2024, 399–456; V. Vinaver, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929, Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa*, Istorija XX veka Knjiga VII (1965), 94-96; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцинга*, Београд, 2015, 85–102; А. Тимофејев, *Улога руске војне елите у Октобарској револуцији 1917*, Токови историје 2 (2023), 35–53; исти, *Фебруарска револуција 1917. у очима Краљевине Србије*, Србија и Руска револуција 1917, Нове теме и изазови, Тематски зборник радова, ур. А. Тимофејев, Београд, 2017, 215–248; О. Ајрапетов, *РУСИЈА 1917 – Пропаст царства*, Београд, 2017, 5–100.

2 Б. Храбак, *Југословенски совјети у Русији и Украјини 1919–1921. године*, Токови револуције, Зборник радова 2 (1967), 3–14; M. Jovanović, *Kraljevina SHS i Antiboljševička Rusija 1918–1924*, Tokovi istorije 1–2 (1995), 106.

Грађански рат између бољшевика и присталица монархистичке контрареволуције је током 1919. године добијао свој коначни епилог. Како је мировна иницијатива америчког председника Вудроа Вилсона доживела крах у првој половини године, сукоб се морао решити војним средствима. Издашна помоћ савезничких држава упућена армији адмирала Александра Васиљевича Колчака (Алекса́ндр Васи́льевич Колча́к), чија је влада била у Омску, навела је западне државе да повуку своје снаге из Русије од априла до краја јесени 1919. године. Следећи политику Антанте, прва југословенска влада Стојана Протића почела је да одржава односе са владом у Омску. Састајући се у Паризу, Пашић и Сергеј Сазонов, министар иностраних дела Колчалове владе, постигли су споразум о обостраном признавању и отварању руског посланства у Београду.[3]

Иако су савезничке владе биле уверене у победу контрареволуције, реалност је била другачија. Велика материјална средства и прихватање савезничких услова за решавање унутрашње кризе нису помогли Колчаку да оствари успех. Његове снаге биле су разбијене после контраофанзиве бољшевика, па је морао да се повлачи ка Сибиру и напусти Омск, али је током бекства био заробљен и стрељан почетком фебруара 1920. године.[4] Пошто су се уз његове снаге нашла и два југословенска одреда (Допунски батаљон и Добровољачки пук),[5] Протићева влада је покушала да их транспортује из Русије још у мају 1919. године уз помоћ британских власти. Том приликом регент Александар Карађорђевић је саопштио да ће батаљон бити евакуисан у октобру. Кад је Колчакова армија почела да ниже поразе у рату са бољшевицима, Добровољачки батаљон је пребачен крајем новембра 1919. године у Француску.[6]

Посланство Краљевине СХС у Цариграду и транспорт руских и српских избеглица на југословенску територију

Током октобра 1919. у бици код Орела поражена је и друга контрареволуционарна армија генерала Антона Иванивича Дењикина (Анто́н Ива́нович Дени́кин). У то време је југословенска влада ступила у контакт са

3 M. Jovanović, *Kraljevina SHS i Antiboljševička Rusija 1918–1924*, 93–95, 108; Ч. Попов, *нав. дело*, 172–173.

4 *Исто*.

5 Септембра 1918. године основан је југословенски Добровољачки пук који се ставио под команду француског генерала Жанела. Поред њега, формиран је и допунски батаљон, који се под британском командом борио против бољшевика у околини Мурманска. V. Vinaver, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929*, 101–102.

6 *Исто*.

Дењикином и саопштила му да је спремна да прихвати руске избеглице. Ове вести су веома заинтересовале британске кругове у Цариграду, граду који је све чешће био на удару таласа избеглица. Командант британских снага у Црном мору распитивао се о тачности ових вести код британског високог комесара у Цариграду адмирала Џона де Робека (John de Robeck). Зато је Де Робек 22. јануара упитао југословенског делегата у Цариграду Радомира Шапоњића да ли су истините гласине да ће Краљевина СХС примити десет хиљада руских избеглица, о чему је делегат одмах обавестио владу у Београду.[7] Премијер Љуба Давидовић је четири дана касније потврдио тачност вести о пријему избеглица, али се број није поклапао, говорило се о осам хиљада Руса. Нагласио је да ће бити предузете све потребне мере за њихово збрињавање и упутио Шапоњића да их превозе Дунавом у мањим групама.[8]

Поред Руса, било је неопходно збринути и српске држављане који су се нашли у тешком положају због грађанског рата у Русији. Шапоњић је из Цариграда средином јануара обавестио владу у Београду да у Цариград из Одесе пристижу „наши поданици, жене и деца без икаквих средстава". Тражио је од владе новац за репатријацију[9] јер она „захтева велике издатке".[10] Конзул Ненадић је из Новоросијска ургирао 24. јануара да југословенска влада што пре предузме потребне кораке „да добијемо специјалан пароброд за наше људе јер су прилике озбиљне". Из Цариграда му је Шапоњић саопштавао да још увек није добио нове инструкције везане за евакуацију српских држављана, али га је уверавао да ће учинити потребне кораке како би се обезбедио пароброд. Од владе у Београду је наредног дана захтевао је да се подигне кредит „ради њихове репатријације, јер су без средстава" у југословенском посланству.[11]

Крајем јануара 1920. године, војни делегат Ђорђевић из Новоросијска јавио је југословенском војном изасланику у Цариграду, пуковнику Драгомиру Николајевићу, да је неопходно ургирати код Савезника како би се олакшао долазак српских држављана из Русије. Наиме, француски аутори-

7 Архив Југославије (=АЈ), Посланство Краљевине Југославије у Цариграду, Анкари (=370), Ф 32, архивска јединица 91, лист 11, пов. бр. 85, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 22. јануар 1920; Ч. Попов, *нав. дело*, 174.

8 АЈ-370-32-91-12, док. бр. 1212/26, телеграм, Давидовић – Шапоњићу, Београд, 26. јануар 1920.

9 Репатријација је чин добровољног повратка избеглица, ратних заробљеника и других лица из неке земље у матичну државу.

10 Исто, лист 14, док. бр. 68, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 16. јануар 1920.

11 Исто, лист 15, док. бр. 24, телеграм, Ненадић – Шапоњићу, Новоросијск, 24. јануар 1920; Исто, док. бб, телеграм, Шапоњић – Ненадићу, Цариград, 24. јануар 1920; Исто, пов. бр. 30, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 25. јануар 1920.

тети из Цариграда забранили су свом конзулу у Новоросијску да на бродове укрцава туђе поданике, што је отежавало долазак српских, али и руских држављана у Краљевину СХС.[12] У том тренутку око хиљаду људи из Србије налазило се у Јужној Русији, те је Шапоњић одмах по пријему телеграма усмено ургирао код адмирала Веба. Уз то, упутио је ноту француском и британском високом комесару да се српским „поданицима олакша евакуисање на савезничким лађама". Како би се извршио додатни притисак на савезничке власти, пуковник Николајевић је такође обавештен да треба да предузме сличне мере.[13]

Савезничке власти биле су непопустљиве око евакуације страних поданика из Русије. Ненадић је упозоравао да „чине озбиљне препреке" због тешког положаја снага контрареволуције на фронту. Поново је молио Шапоњића да ургира код француских и британских ауторитета у корист српских грађана.[14] Код савезничких комесара интервенисано је 26. јануара путем Шапоњићеве ноте, те су представљени проблеми српских поданика током доласка из Русије у Краљевину СХС, а савезничке власти су замољене да их отклоне. Француски високи комесар одговорио је 2. фебруара, саопштавајући да је одмах по пријему ноте проследио наређење адмиралу Де Бону, команданту француских поморских снага у региону, тражећи да српским грађанима пружи сваку помоћ која је у његовој моћи. Уверавао је Шапоњића да је адмирал Де Бон већ био забринут за њихов положај и начин на који ће бити извршена репатријација.[15]

Ствари су кренуле са мртве тачке. Влада у Београду је успела да до краја јануара обезбеди теретни пароброд „Иртиш"[16] за транспорт српских држављана. Међутим, савезничке власти у Новоросијску нису дале одобрење за испловљавање ка Цариграду. Кад су ови људи пристигли у Цариград, имали су само српску или руску визу, али не и савезничку. Ненадић је из Новоросијска послао доктора Јакова Бојановића у Цариград паробродом „Цар Фердинанд", који су Француска и Белгија реквирирали за потребе

12 Исто, лист 13, док. бр. 13, телеграм, Ненадић – Шапоњићу, Новоросијск, 25. јануар 1920.

13 Исто, док. бр. 17, телеграм, Шапоњић – Николајевићу, Цариград, 26. јануар 1920.

14 Исто, лист 16, стр. пов. бр. 18, телеграм, Ненадић – Шапоњићу, Новоросијск, 25. јануар 1920.

15 Исто, док. бр. 154, нота, Шапоњић – британском и француском високом комесару, Цариград, 26. јануар 1920. (Документ писан француским језиком); Исто, лист 30, пов. бр. 44/1, нота, француски Високи комесар – Шапоњићу, Цариград, 2. фебруар 1920.

16 Теретни пароброд „Иртиш" раније је припадао руској доброволачкој црноморској флоти. АЈ-370-32-91-29, пов. бр. 25, 9. фебруар 1920.

сопствених војних снага. Бојановић је са југословенским војним делегатом, пуковником Николајевићем, требало да реши све проблеме око транспорта. Пошто су француске власти у Цариграду дуго задржале Бојановића у луци, није могао да се састане са Николајевићем, те је тражио од пуковника отклањање тих препрека да би се брже постигао договор о евакуацији српских грађана.[17]

Исти однос био је према осталим српским, али и руским поданицима, који су задржани у цариградској луци под изговорима санитарне природе, због „пегавог тифуса и куге" који су се појавили у Русији. Француски командант савезничке територијалне дивизије у Цариграду генерал Кот (Cot), јавио је 3. фебруара Шапоњићу да не може дозволити искрцавање. Сматрао је да то питање може решити само здравствена служба, а са политичког аспекта служба пасошке контроле. Савезничке власти, посебно француске, „нису дозволиле ником да сиђе са брода уђе у град ради набавке намирница, ни после издржаног карантина". Потпуно другачији однос био је према француским поданицима, који су након прегледа и пет дана у карантину пуштани да шетају градом, што је изазвало незадовољство југословенске делегације и држављана.[18]

Министарство војске се 5. фебруара обратило пуковнику Николајевићу са захтевом да се за све информације о репатријацији српских држављана обраћа делегату Шапоњићу, коме је Министарство иностраних дела ставило у дужност бригу о овом проблему и о исплати свих трошкова. Николајевић је требало да издаје налоге на основу којих је Шапоњић вршио репатријацију и водио евиденцију трошкова у споразуму са делегатом.[19] Пуковник Николајевић је истог дана писао Шапоњићу, распитујући се да ли је добио икакво наређење од свог министарства и „да ли сте у опште добили кредит" за репатријацију. Обавестио га је о предузимању корака да би обезбедио исхрану у наредних пет дана за стотину и тридесет лица, од којих су шездесет били војници. Нагласио је да се „сва та храна мора у врло кратком року платити".[20]

17 АЈ-370-32-91-17 док. бб, писмо, Бојановић – Николајевићу, Новоросијск, 30. јануар 1920; Исто, лист 29, пов. бр. 25, извештај делегата, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 9. фебруар 1920.

18 Исто, лист 21, док. бр. 797, телеграм, Кот – Шапоњићу, Цариград, 3. фебруар 1920. (Документ писан француским језиком); Исто, лист 29, пов. бр. 25, извештај делегата, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 9. фебруар 1920. Проблем за боравак људи на пароброду „Иртиш" био је тај што је реч о трговачком броду, па су људи боравили по магацинима, у тешким условима, а много њих се и разболело током пута.

19 Исто, лист 23, пов. бр. 4893, телеграм, Ристић – Николајевићу, Београд, 5. фебруар 1920.

20 Исто, док. бр. 756, телеграм, Николајевић – Шапоњићу, Цариград, 5. фебруар 1920.

Уз српске грађане, велики број руских држављана сливао се тих дана ка Цариграду. Пошто је југословенска влада ступила у контакт са Дењиниковом армијом, неки Руси су одлучили да се настане у Краљевини СХС. Премијер Давидовић је крајем јануара 1920. године обавестио Шапоњића да „већи број Руса код нас иде преко Цариграда за Славонију". Замолио га је да утиче код савезничких власти како би они наишли на што бољи пријем и да им се не чине сметње на путу према Краљевини СХС.[21] Већ 2. фебруара Давидовић је поново захтевао да се код британског високог комесара протестује, „да руске избеглице могу ићи преко Цариграда лађама до Трста" а одатле до одредишта у Славонији.[22] Наредног дана Давидовић је обавестио Шапоњића да је влада одобрила кредит за транспорт руских избеглица. Наређено му је да средства користи и за евакуацију српских грађана који су се током рата затекли у Египту.[23]

Два дана касније у Цариград је приспео пароброд „Иртиш", који је унајмила југословенска влада, „са 133 Срба, 100 Чеха и 300 Руса које води Смирноф".[24] Шапоњић је замолио владу у Београду да српске грађане прими у „наш воз у Солуну", одакле би били пребачени у Краљевину СХС. Делегат је код савезника ургирао да се спроводе преостале руске и чешке избеглице „лађама до Трста", као што му је наредио Давидовић. Одговорено му је да ће савезничке власти гледати да поступе према овој жељи, али да овакву намеру отежава то што нема довољно угља и лађа како би били транспортовани до Трста.[25] Овакав одговор вероватно је допринео одлуци да се све избеглице заједно превезу паробродом „Иртиш" до Солуна, а потом возом према Београду. Зато је Шапоњић захтевао од владе да прими избеглице и обезбеди сва потребна средства. Обавестио је да брод „Иртиш" треба да стигне у Солун 9. фебруара. Тражио је да се одреди место у ком ће бити

21 Исто, лист 25, пов. бр. 925, телеграм, Давидовић – Шапоњићу, Београд, 29. јануар 1920. Документ је, вероватно ненамерно, погрешно датиран. Наиме, на њему пише да је из Београда послат 29. фебруара, а стигао у Цариград 1. фебруара. Јасно је да је реч о грешци и да се мислило на 29. јануар. Уз то, Давидовић се 2. фебруара позива на овај документ у следећем телеграму упућеном Шапоњићу.

22 АЈ-370-32-91-26, пов. бр. 925, телеграм, Давидовић – Шапоњићу, Београд, 2. фебруар 1920.

23 Исто, лист 39, пов. бр. 113, телеграм, Исти – истом, Београд, 3. фебруар 1920.

24 Од 133 српских држављана, шездесеторо су били припадници војске, а остало су били жене и деца. Чеси који су се нашли на лађи били су војни заробљеници, а Руси избеглице које нису прихватиле победу бољшевика. Исто, лист 29, пов. бр. 25, извештај делегата, Шапоњић – МИД-у, Царигард, 9. фебруар 1920.

25 Исто, лист 26, пов. бр. 19, телеграм, Шапоњић – Давидовићу, Цариград, 5. фебруар 1920.

примљени Руси и да се резервише зграда у Београду са петнаест соба за смештање одбора који ће се старати о њима.[26]

Поред ове интервенције, и пуковник Николајевић је 5. фебруара писао Франшеу д`Епереу, команданту савезничких снага на Оријенту, о доласку поменутог брода са српским избеглицама из Новоросијска. Указао му је на потребу његовог проласка ка Солуну у наредим данима. Пошто је влада у Београду тек узела кредит за избеглице, а та средства још нису била достављена представницима у Цариграду, Николајевић је тражио од д`Епереа да му уступи на коришћење залихе тамошње француске војне базе у наредних пет дана, ради прехране ових људи. Обећао је да ће петсто оброка, колико је тражио, надокнадити његова влада у наредном периоду.[27] Захтев је био прихваћен и истог дана француска интендантска служба доставила је тражене намирнице, што је генерал д`Епере јавио Николајевићу, у истом том дану.[28]

Из Београда је премијер Давидовић 11. фебруара обавестио Шапоњића „како се на нашој територији налази већи број Руса" и да постоји потреба да се дође до било какве везе са Русијом. Замолио га је да контактира руску амбасаду у Цариграду како би добио вести са којим се деловима Русије може успоставити саобраћајна веза и са којим би се властима требало започети преговори.[29] Средином месеца Шапоњић је указао влади на велике тешкоће око евакуације ових људи у Краљевину СХС јер су савезничке власти увеле петнаестодневни карантин. Таква одлука била је разумљива јер је у Русији тих дана владала епидемија пегавог тифуса. Уз то, Шапоњић је упозорио да су трошкови делегације изузетно велики и затражио слање новчаних средстава.[30] Влада у Београду је убрзо схватила опасност од заразе становништва.

26 Исто, лист 27–28, док. бб, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 6. фебруар 1920.

27 Исто, лист 46, док. бр. 700, нота, Николајевић – Д`Есперу, Цариград, 5. фебруар 1920.

28 Исто, лист 47, док. бр. 7649/4, нота, д`Епере – Николајевићу, Цариград, 5. фебруар 1920. д`Епере је саопштио да ће храна бити достављена преко капетана Протића, српског официра за везу при савезничким снагама. Овај официр је требало да достави новчана средства кад му буду стигла од владе у Београду. (Исто.) Већ 12. фебруара француска Команда на Оријенту доставила је рачун за уступљене намирнице на износ од 1.241,34 француских франака, који је требало да исплати југословенска делегација у Цариграду. Исто, лист 48, док. бр. 208, нота, 12. фебруар 1920. Када су средства стигла из Београда, југословенска делегација је преко капетана Протића крајем фебруара исплатила наведени износ. Исто, лист 50, док. бб, Протић – Шапоњићу, Београд, 27. фебруар 1920.

29 Исто, лист 32, пов. бр. 320, телеграм, Давидовић – Шапоњићу, Београд, 11. фебруар 1920.

30 Исто, лист 40, пов. бр. 248, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 16. фебруар 1920.

Давидовић је средином фебруара обавестио Шапоњића да „нико од руских и наших избеглица у које се ма и најмање сумња да су болестима заражени не буде пуштен у нашу земљу".[31] До краја месеца, са пристизањем новог контингента српских избеглица, регистровани су и први случајеви оболевања од пегавог тифуса. Једна група је задржана у карантину, тројица су завршила у болници, а један је умро. Шапоњић је известио да су „трошкови велики за њихово издржавање", да југословенска делегација нема довољно новаца „јер савезничке власти не дају ништа бесплатно". Зато је тражио да му се пошаљу нова средства.[32]

Делегат је 19. фебруара поново јавио да се саобраћајна веза може остварити „само посредно преко Цариграда и то само за Севастопољ и један део Крима, као и за Новоросијск", који су још држали остаци Дењикинових снага. Упозорио је Давидовића да сву пошту шаљу делегацији у Цариграду, која ће је „ради даље експедиције" достављати тамошњој руској амбасади.[33] Због обећања конзула Ненадића у Новоросијску, руски држављани, међу којима се нашао већи број инжењера, доктора и професора, почели су по доласку у Цариград да потражују новац за путне трошкове од Шапоњића. Ненадић им је чак обећао пријем у југословенску службу кад буду стигли у Краљевину СХС. Изгледа да новац делегацији није стигао до краја фебруара јер је 26. у том месецу Шапоњић поново тражио исплату. Захтевао је појашњење да ли да новац користи и за помоћ руским избеглицама или само југословенским јер су многи Руси тражили помоћ „према упутствима господина Ненадића". Управо је пад Новоросијска у совјетске руке крајем марта 1920. покренуо нов талас исељеника ка Цариграду и Балкану, а њих су чинили остаци Деникoнове армије и масе цивила.[34]

Долазак бољшевичких агената са руским избеглицама

Управо у време одласка великог броја Руса у политичку емиграцију, бољшевичка влада у Москви почела је да ради на ширењу мреже агената на Балкану. Почетком 1920. године почела да шаље агенте заједно са руским избеглицама. Поред осталих центара владе у Москви на Балкану (Софија, Пловдив, Варна), Цариград је постао једно од најважнијих места због свог

31 Исто, лист 33, врло хитно бр. 1551, телеграм, Давидовић – Шапоњићу, Београд, 14. фебруар 1920.

32 Исто, лист 55, пов. бр. 59, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 28. фебруар 1920.

33 Исто, пов. бр. 31, телеграм, Шапоњић – Давидовићу, Цариград, 19. фебруар 1920.

34 Исто, лист 54, пов. бр. 51, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 28. фебруар 1920; Исто, лист 41, пов. бр. 39, телеграм, Шапоњић – МИД-у Цариград, 25. фебруар 1920; М. Јовановић, *Руска Емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд, 2006, 109.

географског и политичког значаја.[35] Већ средином фебруара југословенске власти приметиле су присуство сумњивих лица, за које се претпостављало да раде у корист бољшевичке пропаганде, заједно са избеглицама из Русије. Влада у Београду је зато обавестила свог делегата у Цариграду да обрати посебну пажњу на деловање бољшевичких агената.[36] Тамо је, међутим, дошло до спора око визирања пасоша између југословенског делегата Шапоњића и делегата војног пуковника Николајевића. Шапоњић се жалио да је Николајевић „отпочео у последње време визирати путне исправе (цивилним) лицима која из Русије иду за Србију, под изговором да су то војна лица", што му је отежавало контролу над људима који би могли бити бољшевички агенти. Николајевић чак није ни испоштовао држање тих људи у карантину, већ им је допуштао да пре времена одлазе пут Краљевине СХС, што је било супротно одлукама владе. Зато је Шапоњић замолио да се Николајевићу изда наређење да му не отежава рад и не даје пасоше цивилима.[37]

Влада у Београду је одмах упозорила да се обрати нарочита пажња на ово питање. Захтевала је да „сви руски пасоши буду претходно визирани од стране тамошњег руског представништва". Чини се да је негде у ово време послове око транспорта руских и српских држављана преузео Спалајковић, као бивши посланик у Петрограду и познавалац прилика у Русији.[38] Шапоњић је одговорио да је поступао на овај начин и о наређењу владе је

35 M. Jovanović, *Boljševička agentura na Balkanu 1920–1923 (Teze o organizaciji, strukturi, planovima i praksi)*, Tokovi istorije 2 (1995), 37–40.

36 AJ-370-32-91-34, пов. бр. 769, извештај, МИД – Шапоњићу, Београд, 17. фебруар 1920. Министарство иностраних дела је 17. фебруара обавестило Шапоњића о случају Драгутина Стојановића, који је имао чехословачки пасош из Прага. За себе је говорио да је заробљен у борби са Аустроугарима, да је био у логору у Чешкој, након чега је ступио у Чешку добровољачку армију која се борила против Мађара и наводно прешла преко Румуније у Русију. Влада у Београду сматрала је ове наводе немогућим и сумњивим. Нарочиту сумњу је изазвало то што он није желео да настави пут без руског капетана Петрова, пореклом из Тетова, који је у Цариграду примећен да ради на „ширењу бољшевичке пропаганде". (Исто.) Шапоњић је одговорио два дана касније да се у Цариграду налази човек са тим именом, који је „био при Дењикиновој армији" са пасошем из Прага, те да је присутан и капетан Петров. Забринутост у Београду означио је као оправдану јер су савезничке власти сумњале да је реч о бољшевичким агентима, посебно јер је Петров „био неко време у затвору код Савезника под сумњом да је агент бољшевика".Исто, лист 35, пов. бр. 33, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 19. фебруар 1920.

37 Исто, лист 35, пов. бр. 33, телеграм, Исти – истом, Цариград, 19. фебруар 1920.

38 Исто, лист 36, пов. бр. 1897, телеграм, Спалајковић – Шапоњићу, Београд, 23. фебруар 1920.

одмах обавестио пуковника Николајевића, како не би уносио пометњу.[39] До краја фебруара Шапоњић се информисао о начину рада руске амбасаде у Цариграду. Након тога обавестио је владу да је њена виза „од мале користи као контрола над бољшевицима, пошто амбасада визира пасоше свима без разлике, у намери да се ослободи присуства што већег броја Руса у Цариграду". Пошто није успео да усклади односе са пуковником Николајевићем, делегат је замолио да влада регулише ово питање јер му је Николајевићево држање постајало све неподношљивије.[40]

Велику забринутост у Београду изазвале су вести да у Русији има југословенских поданика који су „отворени приврженици бољшевика". Наиме, тамо је још током марта 1919. године основан Совјет јужнословенских радничких и сељачких депутата, који је требало да штити њихова права током распада Руског царства и настанка нове Совјетске државе.[41] Министарство спољних послова у Београду Шапоњић је обавестио у марту 1920. године да постоји једна група људи, југословенских бољшевика, која је спремна да у „згодној прилици преже на нашу територију у циљу бољшевичке агитације". Делегат је предузео све неопходне мере да би онемогућио њихов долазак у Краљевину СХС преко Цариграда, али је упозорио на могућност да они дођу преко Варне у Бугарској или територије Румуније, које нису спадале у његов делокруг рада.[42]

Страх од заразе, недовољни материјални ресурси и могућност уласка бољшевичких агената утицали су на то да Краљевина СХС није желела да промени одлуку о забрани уласка руских поданика. На снази је била и наредба о обустави проласка Руса преко југословенске територије, о чему су 24. јуна обавештени сви југословенски конзулати и делегације на подручјима преко којих се вршио транспорт. Шапоњић је молио владу да се дозволи пролазак лицима која су непосредно пре одлуке добили визе за пролазак према Чехословачкој.[43] Делује да су власти у Москви због ове забране одлучиле да агенте шаљу у Краљевину СХС из другог правца, преко

39 Исто, пов. бр. 40, телеграм, Шапоњић – Спалајковићу и Николајевићу, Београд, 25. фебруар 1920.

40 Исто, лист 37, пов. бр. 40, извештај делегата, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 25. фебруара 1920.

41 Б. Храбак, *нав. дело*, 3–11.

42 АЈ-370-32-91-57, пов. бр. 395, извештај делегата, Шапоњић – МИД-у. Цариград, 1. март 1920. Делегат је пренео својој влади имена бољшевичких агитатора: Владимир Салаиуновић и Лазар Петровић из Босне, Ђуро Пушић из Баната, Милан Свилокос из Хрватске и Бранко Силашки из Срема.

43 Исто, лист 205, пов. бр. 6639, телеграм, Трипковић – Шапоњићу, 24. јун 1920; Исто, пов. бр. 295, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 26. јун 1920.

Западне Европе и САД-а. То је изазвало узнемиреност југословенске владе. Крајем јула она је сазнала да се очекује долазак „чувеног бољшевичког агента Ивијагелића", који је по националности био Хрват. По овим вестима, он је са српским пасошем, који је визирао француски конзулат у Чикагу, кренуо према Њујорку. Одатле је планирао да отпутује за домовину са циљем ширења бољшевичког утицаја. Влада у Београду је зато 21. јула упозорила све дипломатске представнике на подручју са ког се очекивао његов улазак (Цариград, Смирна, Севастопољ) да никако не визирају његов пасош за улазак у Краљевину СХС и да одмах обавесте надлежно министарство о његовом кретању.[44]

Долазак српских и руских избеглица на пролеће 1920. године

Упркос овим безбедносним претњама, било је неопходно наставити евакуацију људи. Југословенски конзул у Јалти Суботић обавестио је почетком марта 1920. године Шапоњића у Цариграду да је потребно помоћи рад осам лица (чланови конзулата на Криму и српског Црвеног крста), која су пошла са избеглицама.[45] Кад је почетком марта у Цариград стигао нови контингент српских избеглица, око шездесет особа, Шапоњић се нашао у неприлици јер југословенска делегација више није имала новчаних средстава за њихово издржавање. Пошто су и они задржани у карантину, затражио је од владе у Београду још новца.[46] Средином марта преко Софије је упућено из Цариграда око тридесет српских избеглица из Русије. Савезничке власти су замољене да овим људима омогуће несметани пролазак ка домовини.[47]

Последњи председник руске Думе Михаил Владимирович Родзјанко (Михаи́л Влади́мирович Родзя́нко) почетком марта је тражио од Шапоњића пријем у Краљевину СХС. Зато је делегат 6. марта обавестио владу да јаве Николи Пашићу како Риздјанко „моли да му буде на руци" и да ће са собом повести петнаест чланова породице. Њихов долазак организован је преко Солуна током марта или априла, јер знамо из мемоара његовог унука Владимира да је у мају прославио рођендан у Панчеву.[48] Планиран је долазак

44 Исто, лист 203, пов. бр. 7318 од 21. јула 1920. године, телеграм, *Нинчић – Шапоњићу*; Исто, пов. бр. 353 од 23. јула 1920. године, телеграм, *Шапоњић – делегацији у Смирни и Севастопољу*.

45 АЈ-370-32-91-53 пов. бр. 49, телеграм, Суботић – Шапоњићу, Јалта, 6. март 1920.

46 Исто, лист 58, пов. бр. 53, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 8. март 1920.

47 Исто, лист 62, док. бб, визе избеглица упућене савезничким властима, 10. март 1920.

48 Исто, лист 45, пов. бр. 48, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 6. март 1920; А. Тимофејев, *Улога руске војне елите у Октобарској револуцији 1917*, 37; Епископ Василий (Родзянко), *Моя судьба. Воспоминания,* сост. Д. В. Гливинского, Москва, 2015, https://

и кнеза Јевгенија Николајевића Трубецкоја (Трубецки), истакнутог руског племића, филозофа и универзитетског професора. Кнез није остварио своју намеру да се склони у Краљевину СХС пошто је преминуо од последица тифуса.[49] Захтев југословенској делегацији у Цариграду је средином месеца поднело двеста посланика Донске, Астраханске и Аријебурске козачке скупштине. Тражили су пријем у Краљевину СХС, где би остали „до побољшавања прилика у њиховим крајевима".[50]

У Београду су били веома заинтересовани за прилике у Русији. Спалајковић је 26. фебруара поставио питање конзулу Ненадићу у Новоросијску о стању на фронту и могућностима да се настави евакуација људи преко тог града. Нове неприлике настале су почетком марта због прекида телеграфских веза Цариграда са Новоросијском. Комуникација тамошње југословенске делегације са тим деловима Русије одвијала се преко британских власти, које су слале телеграме торпиљерима.[51] Управо је уз британску асистенцију омогућен транспорт велике кнегиње Олге Романов, сестре цара Николаја II, и њеног мужа, руског племића Николаја Куликовског, са осморо чланова породице. Кнегиња је почетком марта бродом „Хабзбург" стигла у Цариград, намеравајући да настави пут Солуна. Британски високи комесар Де Робек обавестио је 6. марта Шапоњића о њеним жељама. Југословенске дипломате су одмах започеле рад на обезбеђивању вагона који би из Солуна превезао кнегињу до Београда. Зато је Шапоњић је јавио конзулу у Солуну Трајану Живковићу да учини „све што треба за благо и пријатно путовање".[52] Захтевао је да се обавесте тамошње грчке власти да би се кнегињи Олги олакшао пут и обавезао је Живковића да јој изађе у „сусрет у свему". Упркос неприликама које су настале током путовања око

azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Rodzyanko/moja-sudba-vospominanija/#0_17 (приступљено 1. јула 2026). Захваљујем се колеги Мирославу Радивојевићу на преводу дела текста са руског језика и помоћи око проналажења мемоара.

49 H. Williams, *General Wrangel*, The Slavonic and East European Review 7/19 (1928), 202; АЈ-370-32-91-55, пов. бр. 52, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 28. фебруар 1920.

50 АЈ-370-32-91-85, пов. бр. 156, извештај делегата, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 18. фебруар 1920. Шапоњић је приметио да су превелики трошкови боравка у Цариграду и лош однос савезничких власти ка двеста посланика козачке скупштине довели до тога да они затраже пријем у Краљевину СХС. Посланици су били добро обавештени да је влада у Београду до тада примила велики број људи из Русије.

51 Исто, лист 38, пов. бр. 43, телеграм, Спалајковић – Ненадићу, Београд, 26. фебруар 1920; Исто, лист 59, пов. бр. 2344, телеграм, МИД – Шапоњићу, Београд, 8. март 1920; Исто, пов. бр. 54, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 12. март 1920.

52 АЈ-370-32-91-60, пов. бр. 55, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 6. март 1920.

односа југословенских власти ка њиховом пртљагу, током марта и априла људи са брода „Хабзбург" су пребачени у Краљевину СХС.[53]

Долазак руских избеглица и чланова Беле армије приметила је и италијанска влада, која је нарочито пратила прилике у Краљевини СХС због спора око Јадрана. По њиховим сазнању, на територији ове земље се током маја 1920. године нашао део војника из армије генерала Николаја Јуденича (Николай Николаевич Юденич). Ту армију су поразили бољшевици током опсаде Петрограда крајем 1919. и након тога је транспортована из Мурманска. Неки од тих војника примећени су како путују железницама у Босни, што је изненадило владу у Риму.[54] Италијански премијер Франческо Нити (Francesco Saverio Nitti) био је врло забринут због вести да се у Краљевини СХС тренутно налазе „бројни руски официри и војници", те да је „наводно стигло око хиљаду војника и официра Дењикинове армије". Зато се 27. маја 1920. године распитивао код свог посланика у Београду да ли су те вести тачне и да ли они спроводе бољшевичку пропаганду.[55] Виченцо Галанти му је одговорио три дана касније да по његовим информацијама у Краљевини СХС има око двадесет хиљада руских избеглица, од којих су три хиљаде официри и војници. Југословенске власти су им доделиле места у државној служби, а центар њиховог боравка постао је град Панчево, где је смештена руска Кадетска школа из Одесе, која ће „ускоро бити премештена у Сарајево". Што се тиче бољшевичке пропаганде, Галанти је закључио да

53 Исто, лист 61, пов. бр. 55, телеграм, Шапоњић – Конзулату у Солуну, Цариград, без датума. Током путовања ка Краљевини СХС дошло је до једне неприлике због односа југословенских власти ка личним стварима руских држављана са брода „Хабзбург". Наиме, сав багаж „био је отворен у два ешалона" вагона који су путовали ка Врањској Бањи, а три сандука са натписом 'Тубентали' од истоименог руског држављанина била су изгубљена. Војни делегат у Солуну Петровић крајем марта је о томе обавестио начелника округа Врањског, захтевајући да се поменути пртљаг нађе. (Исто, лист 106, пов. бр. 83, телеграм, Шапоњић – Живковићу, Цариград, 24. март 1920; Исто, лист 110, пов. бр. 1326, телеграм, Петровић – Начелнику округа Врањског, Солун, 31. март 1920.) Полицијски органи у Врањској Бањи су успели да пронађу пртљаг и доставе га рођаку поменутог Тубенталија почетком априла. (Исто, лист 110, пов. бр. 3969, телеграм, Дикић – Живковићу, 8. април 1920.) Живковић је 12. априла из Солуна обавестио Шапоњића да саопшти Тубенталију да је најбоље да му се ствари лично предају. Исто, лист 111, пов. бр. 1521, телеграм, Живковић – Шапоњићу, Солун, 12. април 1920.)

54 Archivio Centrale dello Stato (ACDS), Roma, Archivi di Famiglie, Di persone e studi professionali, Nitti Francesco Saverio 1915–1926 (Нитијеве хартије), Busta (Кутија) 23, Fascicolo (Фасцикла) 74 – Yugoslavia, Sottofascicolo 1-2, Копија телеграма достављена Нитију, Кавиља – Москонију, Трст, 21. мај 1920.

55 ACDS, Нитијеве хартије, бр. 6768, телеграм, Нити – Галантију, Рим, 27. мај 1920.

су домаће власти већ предузеле „строге мере" против појединих лица која су повезана са таквим активностима.[56]

Уздржаност Британије и Грчке према пријему избеглица и проблеми око транспорта у Краљевину СХС због епидемије тифуса

Упркос томе што долазак руских избеглица неће створити политичке проблеме у односима између савезничких држава, британској влади, због посебног положаја који је у стратешком погледу имао Цариград у источном Медитерану, није одговарало присуство оволиког броја људи у граду. Нестабилна политичка ситуација у Турској, грађански рат у Русији и рат Грчке са снагама Мустафе Кемала још више су угрожавале позиције Британије.[57] Зато је настојала да избеглице транспортује што даље од града. Британски министар спољних послова лорд Џорџ Керзон (George Curzon) је крајем фебруара обавестио посланика у Атини лорда Џорџа Гренвила (George Granville Leveson-Gower) да је велики број руских избеглица примљен у Краљевини СХС, Бугарској, Малти, Египту, а да су неки од њих остали у Цариграду. Указао је на потребу да грчка влада оформи избеглички камп у Солуну за припаднике Добровољачке армије, те за жене и децу „како они не би пали у руке Бољшевика". Предложио је да камп буде под управом Црвеног крста. Керзон је наредио посланику Гренвилу да о томе разговара са грчким министром иностраних дела Николаосом Политисом.[58]

Британска влада је тих дана почела да мења став према наставку грађанског рата у Русији. Страхујући да би на њу пао терет издржавања свих избеглих Руса, а имајући у виду катастрофалан положај армије Дењикина, у Лондону су почели да се залажу за престанак сукоба. Врховни савет сила Антанте је марта 1920. године озваничио ту одлуку, уз напомену да би наставак борбе са бољшевицима могао да буде опасан по интересе савезничких земаља. Уз то, било је неопходно умирити прилике у Цариграду

56 Исто, бр. 6805, телеграм, Галанти – Нитију, Београд, 30. мај 1920. Галанти је пренео да ће руска Кадетска школа из Одесе имати око хиљаду полазника, од којих ће шестсто бити Руси, док ће остала места вероватно бити уступљена Србима. Галанти је означио генерала Адамовича, бившег команданта пука Царске гарде, за шефа шездесет руских инструктора, који су били штабни официри.

57 М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, 52–54; Н. Марковић, *Краљевина СХС и Грчко-турски рат 1919–1923, Уз осврт на европску и балканску дипломатију тога доба*, Београд, 2025, 108–111, 150–162, 182–186.

58 *Documents on British Foreign Policy 1919–1939* (У даљем тексту: DBFP), *First Series, Volume XII*, Ed. by R. Butler, J. P. T Bury and M. E. Lambert, Her Majest`s stationery office, London, 1962, doc. no. 663, p. 682, Kerzon – Grenvilu, London, 28. februar 1920.

након избора за османски парламент и победе националног блока Мустафе Кемала. Зато је дошло до распуштања ове институције, а град је 16. марта пао под окупацију Савезника, што је захтевало додатно ангажовање војних јединица.[59]

Након консултација британских дипломата са владом у Атини, Керзон је обавештен да она није вољна да прими још руских избеглица. Грчка страна изнела је предлог да се „камп формира негде другде у Грчкој", на острвима у Егеју, Пелопонезу или Крфу. Саопштено је да су руске избеглице већ направиле стамбени проблем у Атини, као и да је потребно консултовати италијанске власти јер на острвима у Додеканезу има могућности за њихов смештај.[60] Крајем марта грчка влада је одлучила да прими мали број Руса (око осамсто у Солун, стотину на Крф и стотину у Пиреј). Међутим, на терену се није журило са њеним спровођењем. Невоље су настале због одбијања грчких цивилних власти у Солуну да омогуће смештај овим људима. У Атини такође није постојала намера се обезбеде аранжмани за избегле Русе. Из Цариграда је британски високи комесар Де Робек упозоравао Керзона да се мора одредити тачан број људи које је Грчка вољна да прими, јер тамо долази нова колона од две хиљаде рањених и осам хиљада осталих избеглица. Предложио је да се изврши притисак на владу у Атини и понудио помоћ грчким избеглицама у Турској за учињену услугу.[61]

Кад су у питању били њени људи, Грчка је показивала много више отворености и спремности за сарадњу. Грчки министар иностраних дела Политис је крајем марта јавио британском посланику Гренвилу да око шест хиљада Грка из Новоросијска, четири хиљаде из Батума и око 85.000 са простора североисточне Турске (Карс и Сокум) могу да се настане у матичној држави. У погледу пријема руских држављана политика владе у Атини се није мењала. Политис је истом приликом пренео Гренвилу да власти у Солуну и даље одбијају да приме руске грађане, инсистирајући на ранијем предлогу грчке владе о транспорту само стотину лица на Крф и формирању избегличког кампа за хиљаду људи у околини Атине. Тражио је да савезничке власти обезбеде сва потребна средства јер његова влада нема никаквих материјалних могућности да их прими.[62]

Због исељеника који су пролазили преко Цариграда, Друштво народа је преко Црвеног крста именовало у току марта 1920. године Фјодора Нан-

59 М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, 35; Н. Марковић, *Краљевина СХС и Грчко-турски рат (1919–1923)*, 156–161.

60 DBFP, First Series, Vol. XII, doc. no. 664, p. 683, Hadson – Kerzonu, Atina, 2. mart 1920.

61 Isto, doc. no. 670, p. 688, J. de Robek – Kerzonu, Carigrad, 25. mart 1920. godine.

62 Isto, doc. no. 671, p. 689, Grenvil – Kerzonu, Atina, 26. mart 1920.

сена за високог комесара задуженог за избеглице.[63] Њему је Нинчић током јуна 1920. предочио да Краљевина СХС не може предати досељене Русе који нису ратни заробљеници и да они имају потпуну слободу да остану или напусте земљу, у чему их не спречавају југословенске власти. Пошто влада у Београду није успоставила дипломатске односе са владом у Москви, средином августа Нинчић му је послао овлашћење да може преговарати са совјетским властима око транспорта руских заробљеника.[64]

Повећање броја заражених пегавим тифусом и осталим болестима које су доносили емигранти из Русије, навело је владу Краљевине СХС да преиспита свој став о њиховом пријему. Опасност од ширења заразе утицала је на владајуће кругове у Београду да обуставе пријем руских избеглица. Средином марта Спалајковић је о овој одлуци у име владе обавестио југословенску делегацију у Цариграду.[65] Конзул Живковић је из Солуна 23. марта јавио Шапоњићу да одлуку саопшти француској команди у Турској.[66] Одмах је обустављено издавање пасоша Русима. Управо је у то време међу југословенским дипломатама дошло до неспоразума. Наиме, Ненадић је у Новоросијску одобрио долазак за око седамсто људи бродом „Константин" јер није имао обавештења о одлуци владе.[67] Зато је Спалајковић наредио 26. и 28. марта да се мора предочити Ненадићу да је пријем избеглица обустављен због заразних болести.[68]

Шапоњић је скренуо пажњу влади да је неопходно озбиљније надгледати мигранте који пристижу преко Варне и Солуна, будући да они – за разлику од руских држављана који су у Краљевину СХС путовали преко Цариграда – нису прошли кроз карантин савезничких и локалних власти. Предложио је да се Русима који долазе из Цариграда омогући долазак или да се направи изузетак за одређени број виђенијих породица и личности

63 M. Housden, *White Russians Crossing the Black Sea: Fridrjof Nansen, Constantinople and the First Modern Repatriation of Refugees Displaced by Civil Conflict, 1922–1923*, The Slavonic and East European Review 88/3 (2010), 495–497. Нансен ће у току наредне године постати задужен и за руске избеглице. До 1922. године успео је да организује транспорт за око 427.000 људи преко Сибира у Европу.

64 V. Vinaver, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929,* 103.

65 АЈ-370-32-91-75 пов. бр. 2704, телеграм, Спалајковић – Шапоњићу, Београд, 15. март 1920.

66 Исто, лист 71, тел. бр. 2145/22, телеграм, Живковић – Шапоњићу, Солун, 23. март 1920.

67 Исто, лист 134, пов. бр. 67, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 18. март 1920.

68 Исто, лист 135, пов. бр. 3116, телеграм, Спалајковић – Шапоњићу, Београд, 26. март 1920; Исто, лист 136, пов. бр. 3191, телеграм, Исти – истом, Београд, 28. март 1920.

које траже визу.[69] Указао је да су одлуке владе у Београду код њих примљене врло неповољно и да је направио „изузетак на молбу овдашњег руског посланства за генерала Врангела и још неколико виших официра", којима је одобрена виза за улазак у Краљевину СХС.[70] У Београду су прихватили предлог на седници владе одржаној крајем марта. Том приликом је одлучено да угледне личности и богатије руске породице могу допутовати у Краљевину СХС, док је улазак обичним држављанима забрањен док траје опасност од заразе.[71]

Британске власти су тежиле да евакуисане Русе сместе на острва у Егејском мору. Пошто се падом Новоросијска ка Цариграду упутио нови талас избеглица, британски посланик Гренвил је у Атини и даље покушавао да убеди грчку владу да прихвати те људе. Према његовим сазнањима, око хиљаду и по лица већ је стигло у Мудрос на Лемносу, док се очекивао прилив још осам и по хиљада избеглица. Како је део Руса (њих око хиљаду и двеста) исказао намеру да отпутује ка Солуну, савезничке власти су се нашле у незгодном положају јер је грчка влада остала при ставу да не дозволи њихов пријем. Гренвил је зато саветовао Керзону да се изда наредба британском високом комесару у Цариграду да не шаље руске избеглице ни у једну грчку луку без претходног одобрења владе у Атини. Приметио је да у дипломатским круговима постоји намера да се Грчка оптужи да је у питању руских избеглица она мање великодушна од румунске, бугарске или југословенске владе, које су пристале да прихвате одређени број људи. Гренвил је овакво понашање правдао потребом Грчке да прими сопствене избеглице због рата у Анадолији са владом Мустафе Кемала.[72]

Генерал Врангел постаје командант контрареволуционарних снага

Притисак бољшевика на територије противника постајао је све већи, а Дењикин је губио наду да је могуће остварити победу. На заседању војног врха, одржаном 22. марта, именовао је генерала Петра Николајевича Врангела (Пётр Николаевич Врангель) за свог наследника на месту команданта

69 Исто, лист 75, пов. бр. 66, телеграм, Шапоњић – Спалајковићу, Цариград, 18. март 1920.

70 Исто, лист 76, пов, бр. 85, телеграм, Шапоњић – Спалајковићу, Цариград, 25. март 1920. Генерал Врангел се налазио у Цариграду од почетка марта, по вестима којима је располагао делегат Шапоњић.

71 Исто, пов. бр. 2950, телеграм, Спалајковић – Шапоњићу, Београд, 28. март 1920.

72 DBFP, First Series, Vol. XII, doc. no. 680, p. 697-698, Grenvil – Kerzonu, Atina, 5. april 1920.

контрареволуционарних снага.[73] Кад су 27. марта Новоросијск заузели бољшевици, југословенски конзул Ненадић се са двадесет људи повукао ка Цариграду.[74] Уз асистенцију британске црноморске флоте, остаци контрареволуционарних снага пребачени су на Крим. Из страха да би наставак пружања помоћи противницима бољшевика могао да угрози обнављање трговачких веза са владом у Москви, Керзон је у име британске владе наредио обустављање борбе. Тражио је да се Дењикину предочи да би „у руским интересима било најбоље да напусте борбу", те да ће у случају супротне одлуке В. Британија ускратити помоћ његовим снагама.[75]

Британска влада одлучила је да прекине офанзивне операције против бољшевика (осим у случају угрожавања евакуације избеглица), те да опозове своју војну мисију при штабу генерала Дењикина.[76] Њему је 2. априла, преко британског високог комесара Де Робека, уручен позив краља Ђорђа V да се склони у његову државу. У случају неприхватања понуде, влада у Лондону је одбијала да прихвати било какву одговорност за бригу о Добровољачкој армији.[77] Шапоњић је сазнао посредством дипломатских кругова да је реч о позиву на „одмор", што свакако није имало реалних основа, јер је Дењикинова влада поднела оставку 30. марта. Како је претходно генерал Врангел добио визу за улазак у Краљевину СХС од југословенске делегације у Цариграду, почетком априла је одлучио да оде на Крим ради наставка борбе. Тамо је био позван да присуствује раду Конференције у Теодосији да би

73 H. Williams, *General Wrangel*, 202.

74 АЈ-370-32-91-72, пов. бр. 41, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 29. март 1920.

75 DBFP, First Series, Vol. XII, doc. no. 673, p. 691-692, Kerzon – J. de Robeku. London, 31. mart 1920. Британска влада је показивала све израженију бригу за економске односе са владом у Москви због притиска великих капиталиста који су желели да пласирају робу на огромно тржиште у Русији. Отопљавање односа између Лондона и Москве наступило је након споразума у Копенхагену 11. јануара 1920. године о размени ратних заробљеника. Већ у фебруару започети су преговори о ангажманима великих европских компанија у Русији и одобрена је куповина неопходних артикала у Британији. Након рата са Пољском, совјетска влада успела је да 16. марта 1921. године склопи Трговински уговор са Британијом, који је садржао и политичке одредбе. Види: В. П. Потемкин, *Историја Дипломатије, Дипломатија у периоду припрема Другог светског рата, свеска III,* Београд, 1952, 76–77, 110–111.

76 DBFP, First Series, Vol, XII, doc. no. 669, p. 687, Kerzon – Kambonu, London, 20. mart 1920; Isto, doc. no. 674, p. 692, Isti – istom, London, 31. mart 1920. godine. Шеф британске мисије у Русији генерал Холман је одмах након повлачења затражио од своје владе смену са позиције. (Isto, doc. no. 675, p. 692–693, J. de Robek – Kerzonu, Carigrad, 2. april 1920.)

77 М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, 35.

примио команду над остатком трупа на југу Русије.[78] У тренутку док се још увек налазио у Цариграду, Врангел је примио понуду о војној и политичкој сарадњи од вође турског националног покрета Мустафе Кемала, који му је преко поверљиве особе предложио заједничко деловање. Врангел се сложио да између два покрета буде успостављена тајна сарадња и директна веза са Мустафом Кемалом.[79] Но токови других историјских процеса (офанзива Грка у Малој Азији против кемалиста, напад бољшевика на Крим у другој половини 1920. године) утицали су на то да споразум остане мртво слово на папиру. Посебно треба имати у виду да је Мустафа Кемал већ одржавао везе са Москвом, а марта 1921. године склопио уговор о пријатељству и савезу.[80]

Генерал Дењикин је 5. априла дошао у Цариград са сарадником и начелником Генералштаба Добровољачке армије, генералом Иваном Павловичем Романовским. Кад су заједно дошли до руског посланства, један руски официр је пуцао на Романовског и на месту га убио. Наиме, у очима многих Руса Романовски је важио за једног од главних криваца за војни пораз.[81] Непосредно након убиства, британске снаге заузеле су зграду руске

78 AJ-370-32-91-73, пов. бр. 73, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 3. април 1920; DBFP, First Series, Vol. XII, doc. no. 675, p. 692-693, J. de Robek – Kerzonu, Carigrad, 2. april 1920.

79 R. Pipes, *Les Relations Diplomatiques du Gouvernement Wrangel en Crimée (1920)*, Cahiers du Monde Russe et Sovietique 4/4 (1963), p. 405, doc. bb, absolument secret, *Kemal Ataturk a Wrangel*. Ричард Пајпс у наведеном делу доноси целокупни документ без датума који је Мустафа Кемал послао генералу Врангелу у тренутку док се налазио у Цариграду. Преписку датује у време око децембра 1919. године, објашњавајући да се тада руски генерал налазио у граду. За одговор се оставља време до 10. децембра, али не пише које године, па се због тога не може тек тако прихватити ова временска одредница. Наиме, тачно је да се Врангел нашао у Цариграду крајем 1919. године, али је тамо боравио и крајем марта, те почетком априла наредне године. Како Мустафа Кемал у обраћању користи термин „влада генерала Врангела", сматрамо да се преписка никако није могла одвијати у децембру 1919. године јер у том периоду таква влада није постојала. Како је генерал Дењикин 22. марта именовао генерала Врангела на место команданта свих снага контрареволуције, а сам поднео оставку владе 30. марта, преписка Мустафе Кемала и Врангела могла се догодити само од тих датума до 17. априла, кад је Врангел отпловио за Крим.

80 Н. Марковић, *Краљевина СХС и Грчко-турски рат 1919–1923*, 150–244.

81 AJ-370-32-91-74 пов. бр. 106 од 6. априла 1920. године, телеграм, *Шапоњић – МИД-у*; М. Јовановић, *Руска Емиграција на Балкану 1920–1940*, 111; П. Николајевич Врангел, *Сећања*, превео са руског Н. Миљковић, Београд 2019, 282. Генерал Врангел, који се налазио на поменутом пријему у згради руског посланства у Цариграду, оставио је следећу забелешку о убиству Романовског: *„Дана 23. марта (5. април) у три сата иза поднева телефоном ме је наш војно-морнарички агент обавестио да у 3 сата иза поднева у Константинопољ стиже генерал Дењикин... Ја сам повео са собом официра за специјалне задатке и аутомобилом сам кренуо а пристаниште Топхане, одакле ми је телефонирао војно-морнарички агент да тамо дочекам генерала Дењикина. Око пола*

амбасаде, пружајући заштиту Дењикину, који је након сахране отпутовао у Британију. Врангел је 17. априла кренуо ка Севастопољу, уверен да је потребно остварити што бољу позицију у преговорима са бољшевицима. Сматрао је да неопходно задржати Крим, пошто без упоришта на сопственом тлу нема легитимитет да преговара. Иако је видео да не може доћи до потпуног пораза бољшевика у рату, Врангел није одустајао од борби.[82] Повољна околност по њега била је та што је Пољска 25. априла извршила напад на Совјетску Русију. Убрзо је дошло до споразума између Врангелове владе и трупа у Украјини око заједничке борбе са бољшевицима. Снаге Украјинске народне републике[83] искористиле су такав развој ситуације и склопиле споразум са Пољском, са којом су организовале заједнички напад. Заузета је Одеса, све области до Полоцка на Западној Дивини и горњег тока Дњепра, а 6. маја Пољаци су ушли у Кијев.[84]

Тежак положај руских контрареволуционарних снага навео је Врангелову владу да на места дипломата у Цариграду пошаље најспособније људе, будући да је тај град постајао све важнији за опстанак покрета. Како је до тад функцију руског дипломатског представника обављао конзул Јакимов уместо Шчербацког, који није ни ступио на дужност, Врангелова влада осетила је потребу да постави сталног дипломату.[85] Крајем априла именовала је за цивилног представника Анатолија Антонијевича Ћератова, бившег министра иностраних дела и Дењикиновог саветника, док је као војни делегат постављен је генерал Александар Лукомски, бивши премијер у Дењикиновој влади.[86]

пет је генерал Дењикин у пратњи генерала Романовског стигао у зграду руског посланства и отишао у стан амбасадора. И ја сам отишао тамо. Кроз неколико минута је генерал Романовски изашао у фоаје, како би шоферу издао наређење- У том тренутку, док је улазио, враћајући се из фоајеа у салу за билијар, њему је са леђа пришао непознати човек у официрском капуту, какав се носи у мирнодопска времена, са златним еполетама, извадио из десног џепа револвер система „Колт" и испалио три хица." (П. Н. Врангел, *Сећања*, 254–255.)

82 DBFP, First Series, Vol. XII, doc. no. 685, p. 701–702, J. de Robek – Kerzonu, Carigrad, 17. april 1920; П. Н. Врангел, *Сећања*, 254–255.

83 Украјинска народна република формирана је 1919. године под председништвом Симона Васиљевића Петруље, по којем ће њене снаге добити назив петруљовске формације.

84 В. П. Потемкин, *Историја дипломатије, III,* 79–80; П. Н. Врангел, *Сећања*, 254–255; Ч. Попов, *нав. дело*, 177.

85 П. Н. Врангел, *Сећања*, 254–255. Генерал Врангел је током боравка у Цариграду уочио да постоји упражњено место дипломатског представника у Цариграду.

86 АЈ-370-32-91-124 пов. бр. 198, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 29. април 1920.

И поред притисака савезничких власти и руских избеглица у Цариграду, усмерених против југословенског делегата због ускраћивања виза за улазак у Краљевину СХС, влада у Београду остала је при свом ставу. Спалајковић је 5. априла о томе обавестио Шапоњића, наредивши му да више не шаље лађе са људима за Солун. Правдао се тврдњом да држава тренутно нема довољно капацитета за смештај нити потребних залиха хране.[87] Ове аргументе користио је Шапоњић 9. априла, кад је одлуку владе саопштио француском и британском високом комесару Алберту Дефрансу (Albert Defrance) и Де Робеку. Истакао је да тренутно не постоје добре саобраћајне везе ка Краљевини СХС које би омогућиле транспорт Руса. Високим комесарима је једино преостало да прихвате овакво стање ствари.[88]

Влада у Београду имала је другачији став према утицајним личностима. Њима се одобравало визирање пасоша за улазак у Краљевину СХС. Већ 10. априла је такав захтев Шапоњићу поднела Њератовљева супруга, са још четири породице чиновника из руског Министарства спољних послова. Југословенска влада је овај захтев одобрила након неколико дана. Уз то, дозвољен је улазак и за 55 лица чији су се чланови породице већ налазили у Краљевини СХС, а која су претходно била у карантину.[89] Изузетак је направљен и за пуковника Глебова, управника руске ергеле, који је захтевао долазак преко Софије за шест чланова своје породице и седам пастува. Преко команданта руских снага у Медитерану генерала Агапејева захтев је 5. априла упућен делегату Шапоњићу. Глебов је тражио од владе Краљевине СХС уступање два бесплатна вагона која би омогућила транспорт коња и породице. Шапоњић је наредног дана обавестио владу о овом захтеву.[90] Влада у Београду одлучила је да Министарство саобраћаја преузме старање о случају, ако Глебов пристане да коњи постану југословенска државна својина. Након консултација је договорено да се ови, али и сви коњи који буду из Русије допремани до Цариграда, шаљу у Ћуприју (Добричево). О одлуци је 21. априла обавештен делегат Шапоњић. Пошто су британске

87 Исто, лист 77, пов, бр. 85, телеграм, Шапоњић – Спалајковићу, Цариград, 25. март 1920; Исто, лист 78, пов. бр. 3454, телеграм, Спалајковић – Шапоњићу, Београд, 5. април 1920.

88 Исто, пов. бр. 114 од 9. априла 1920. године, телеграм, Шапоњић – МИД-у.

89 Исто, лист 82, пов. бр. 122, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 10. април 1920; Исто, лист 83, пов. бр. 3715, телеграм, Спалајковић – Шапоњићу, Београд, 14. април 1920; Исто, лист 87, пов. бр. 102, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 5. април 1920; Исто, лист 90, пов. бр. 3711, телеграм, Спалајковић – Шапоњићу, Београд, 16. април 1920.

90 Исто, лист 149, пов. бр. 107, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 6. април 1920; Исто, лист, 151, док. бр. 970, нота, Агапејев – Шапоњићу, 5. април 1920, документ писан француским језиком.

власти вршиле притисак на Глебова под претњом да ће му одузети коње, он је отпутовао ка Краљевини СХС преко Софије, не сачекавши одговор званичног Београда, који је требало да му саопшти Шапоњић.[91]

Поред Краљевине СХС, за пријем руских емиграната биле су заинтересоване и друге земље, нарочито кад је реч о образованијим појединцима. Бугарски представник у Цариграду је током априла 1920. године покушавао да искористи ситуацију око југословенске забране пријема, да би придобио руске инжењере и агрономе за одлазак у Бугарску. Шапоњић је приметио да они нерадо одлазе тамо и константно инсистирају на доласку у Краљевину СХС. Упитао је југословенску владу да ли постоји потреба да се приме људи са оваквим квалификацијама.[92] Иницијативу за решавање питања доласка четрдесеторице руских инжењера преузео је руски професор Лебедов, који је у Београду успео да обезбеди ангажман „за рад у Србији према споразуму са владом" Краљевине СХС. Лебедов је потом дошао у Цариград и од југословенске делегације тражио визирање пасоша за ова лица.[93] Спалајковић је 10. априла захтевао појашњење која је институција или министарство прихватило њихов ангажман. Кад му је из Цариграда одговорено да је реч о Управи шума и вода и Управи водовода, влада је 20. априла дозволила долазак руским инжењерима. Осим тих људи, дозвољен је долазак руских професора Ласкарова, Медведева, Рудолфа и Стебута. Спалајковић је наредио да се по доласку у Београд јаве професору Јовану Цвијићу, ректору београдског Универзитета.[94]

У Београду нису пристајали на наставак пријема избеглица. Крајем априла Спалајковић је обавестио Шапоњића да се визе могу издавати само људима који желе да прођу кроз Краљевину СХС, „без права задржавања и то под условом да су одржали карантин, дезинфекцију и да имају уредне пасоше". Практични изузеци остваривани су једино у случају истакнутих и образованих појединаца, чије је ангажовање могло одговарати потреба-

91 Исто, лист 152, пов. бр. 1256, телеграм, Спалајковић – Шапоњићу, Београд, 21. април 1920; Исто, пов. бр 167, телеграм, Шапоњић – Спалајковићу, Цариград, 24. април 1920; Исто, лист 153, пов. бр. 7793, телеграм, МИД – Шапоњићу, Београд, 21. април 1920. Влада у Београду одлучила је да се пред сваки наредни транспорт коња обавести Министарство пољопривреде и вода да би „могли учинити потребне припреме".

92 Исто, лист 83, пов. бр. 145, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 17. април 1920.

93 Исто, лист 95, пов. бр. 108, телеграм, Исти – истом, Цариград, 6. април 1920.

94 Исто, лист 97, пов. б. б, телеграм, Спалајковић – Шапоњићу, Београд, 10. април 1920; Исто, пов. бр. 134, телеграм, Шапоњић – Спалајковићу, Цариград, 14. април 1920; Исто, лист 98, пов. бр. 3681, телеграм, Спалајковић – Шапоњићу, Београд, 20. април 1920; Исто, лист 105, пов. бр. 3904, телеграм, Исти – истом, Београд, 19. април 1920.

ма државних органа.[95] Више пута су од средине марта до почетка априла дипломатски и војни представници Врангелове владе инсистирали код Шапоњића да би се „визирали пасоши за Србију угледнијим руским породицама". Трудили су се да укажу на лош однос савезничких власти у Цариграду према руском народу. Како је и једна група руских индустријалаца исказала намеру да отвори фабрику „стакала, сапуна, земљорадничких инструмената и трговачких бродова" у Краљевини СХС, Шапоњић је 9. априла замолио владу да прими имућније породице, којих свакако није било много, јер је потпуно престала евакуација Руса са Крима.[96] Спалајковић је одговорио тек крајем априла, саопштивши да се држава суочава са озбиљним тешкоћама у збрињавању ових људи, будући да се у њој већ налази превелики број Руса. Наредио је да се виза издаје смо оним лицима „чији се чланови породице налазе овде", док остали не могу бити примљени.[97] Пошто је престао транспорт људи, југословенска делегација из Цариграда слала је новчана средства руских грађана њиховом породицама и пријатељима у Краљевини СХС.[98]

Упркос забрани уласка, војни делегат Врангелове владе генерал Лукомски је 5. маја молио Шапоњића да његова влада прими око три хиљаде руских избеглица са Крима.[99] Почетком маја велики број Руса је успео да дође до Софије са визом југословенске делегације из Цариграда, што је изазвало велико незадовољство у Београду. Пошто је забрана још увек

95 Исто, лист 94, пов. бр. 3091, телеграм, Спалајковић – Шапоњићу, Београд, 25. април 1920; Исто, лист 117, пов. бб, телеграм, Исти – истом, Београд, 22. април 1920. Спалајковић је 22. априла тражио да се преко француских власти обезбеди долазак руског стручњака Сергејева у Београд, „који ради у Међународној Трговинској Банци, заједно са његовом породицом. (Исто.) Два дана касније указао је да југословенско Министарство саобраћаја нема потребу за стручним инжењерима. (Исто, лист 118, пов. бр. 4035, телеграм, Исти – истом, Београд, 24. априла 1920.) Крајем априла јавио је да се може визирати пасош Михајлу, Николи и Ђорђу Плаутин, родом Рајевски, ако затраже улазак. (Исто, лист 125, пов. бр. 4260, телеграм, Исти – истом, Београд, 30. април 1920.)

96 Исто, лист 126–127, пов. бр. 112, извештај делегата, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 9. април 1920. Делегат је приметио да руски индустријалци намеравају да у Краљевину СХС пренесу велики број фабрика и машина, које нису желели да оставе бољшевицима. Указивао је да би ове људе требало примити зарад економске користи од њиховог боравка, те да их има „око 400 до 500 душа".

97 Исто, лист 128, пов. бр. 4288, телеграм, Спалајковић – Шапоњићу, Београд, 30. април 1920.

98 Исто, лист 119, пов. бр. 315, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 19. фебруара 1920; Исто, лист 120, пов. б. б, телеграм, Спалајковић – Шапоњићу, Београд, 27. април 1920; Исто, пов. бр. 197, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 29. април 1920. године.

99 Исто, лист 129, пов. бр. 206, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 5. мај 1920.

била на снази, Спалајковић је тражио појашњење за тај случај и захтевао да делегат поступа строго по наређењима.[100] Шапоњић се 7. маја бранио, тврдећи да делегација поштује владину одлуку, али да велика већина Руса која иде ка Краљевини СХС има транзитне визе за одлазак у Чехословачку или их је добила пре увођења забране. Уверавао их је да британске власти у Цариграду праве потешкоће јер их „приморавају да иду на острво Лемнос", те због тога нису могли раније кренути ка Краљевини СХС.[101] Спалајковић је упозоравао да, упркос наредбама о забрани уласка, руски емигранти долазе са свих страна и да је потребно потпуно обуставити визирање. Шапоњић га је уверавао да је престало издавање дозвола и за пролазак кроз Краљевину СХС, чак и за људе који су се упутили ка Чехословачкој и Пољској.[102]

Након пада Дењикинове владе, Британија је заступала став о неопходности прекида свих сукоба у грађанском рату у Русији. Керзон је о томе обавестио Чичерина 11. априла, наглашавајући му да је генерал Дењикин одустао од борбе, као и да је добио гаранције од новог команданта, генерала Врангела, да неће започињати непријатељства против бољшевика.[103] Пошто одговор из Москве није стигао ни након неколико дана, Керзон је поново интервенисао код Чичерина 17. априла. Изразио је незадовољство због опструкције одговора и указао на хитност прекида крвопролића и започињања преговора. Објаснио је да британска влада не може дозволити

100 Исто, лист 137, пов. бр. 4397, телеграм, Спалајковић – Шапоњићу, Београд, 5. мај 1920.

101 Исто, пов. бр. 217, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 7. мај 1920.

102 Исто, лист 139, пов. бр. 7835, телеграм, Спалајковић – Шапоњићу, Београд, 13. мај 1920; Исто, пов. бр. 228, телеграм, Шапоњић – Спалајковићу, Цариград, 19. маја 1920; Исто, лист 128, пов. бр. 201, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Београд, 10. мај 1920. Део руских емигранта запутио се ка осталим државама у Европи. Један део нашао је уточиште у Чехословачкој, као блиској словенској земљи. До средине маја 1920. године велики број Руса тражио је од југословенског делегата у Цариграду транзитну визу за одлазак ка Прагу. (Исто.) Због повећаног прилива избеглица у току 1920. и почетком 1921. године, чехословачко Министарство спољних послова је у току марта 1921. усвојило план о „руској акцији", којим је са милион круна требало помагати руским емигрантима. До 1924. године влада у Прагу је трошила око стотину милиона круна годишње за помоћ избеглим Русима. Уз то, она је примила око 20.000 емиграната, међу којима је било доста образованог света, па је зато Праг у међуратном периоду понео назив „Руски Оксфорд". S. Johnson, *`Communism in Russia Only Exist on Paper`: Czechoslovakia and the Russian Refugee Crisis, 1919–1924*, Contemporary European History 16/3 (2007), 371–347.

103 DBFP, First Series, Vol. XII, doc. no. 681, p. 698, Kerzon – Porteru (Čičerinu), London, 11. april 1920. Пошто дипломатски односи између владе у Москви и владе у Лондону нису успостављени након завршетка „Великог рата", Керзон је телеграм за Чичерина доставио британском дипломати Портеру у Ревалу. Одатле је достављен Чичерину у Москву.

уништавање Врангелове армије и да ће она, у случају да се наставе напади бољшевика, употребити флоту у Црном мору да заштити позиције Крима. Уз то, Керзон је запретио да ће обуставити кораке који „доприносе економској реконструкцији Русије", што је значило одлагање успостављања трговинских односа са владом у Москви, на чему је инсистирао део британске политичке елите.[104] Врангел је схватао тежину положаја своје армије и било му је јасно да је веома извесно да ће рат са бољшевицима бити изгубљен. Пристао је на преговоре са Москвом само ако се буду водили уз посредовање савезничких држава. Да би за такав корак придобио и припремио руско јавно мњење и војску, од британских власти је затражио двомесечну помоћ у храни и војном материјалу, као и гарантовање положаја Крима.[105]

У то време су савезничке државе одржале конференцију у Сан Рему од 19. до 26. априла ради расправе о мировном уговору са Турском. Поред главног питања, већ првог дана заседања, на предлог британског премијера Лојда Џорџа, постављен је као ургентан проблем Русије. Керзон се залагао за спровођење одлуке Друштва народа, коју су подржавале и поједине леве партије и индустријалци, да се у Русију пошаљу две комисије ради испитивања стварног економског стања. Након дискусије, одлучено је да се не успостављају дипломатски односи сила Антанте са владом у Москви и да визе за путовања у Русију буду издаване угледним личностима, али само ако сносе личну одговорност за боравак у овој земљи.[106] Из Москве је у међувремену одговорено на Керзонове телеграме, којима се тражио прекид ватре у грађанском рату. Британска флота у Црном мору оптужена је да бомбардује совјетске снаге које су током априла нападале Батум, град у коме се налазио британски гарнизон. Тражени су уступци и у другим питањима, на које британска страна није могла да пристане.[107]

104 Isto, doc. no. 684, p. 700–701, Kerzon – Porteru (Čičerinu), London, 17. april. 1920.

105 Isto, doc. no. 685, p. 701-702, J. De Robek – Kerzonu, Carigrad, 17. april 1920. Врангел је сматрао да се без Крима у рукама не може са владом у Москви преговарати као „руска страна".

106 DBFP, First Series, Vol. VIII, Edited by: R. Butler, J. P. T. Bury, Her Majest`s Stationery Office, London, 1958, doc. no. 4, p. 24–30, britanska zabeleška sa sastanka Vrhovnog Saveta, San Remo, 19. april 1920.

107 DBFP, First Series, Vol. XII, doc. no. 689, p. 711, Kerzon – Hardingu, San Remo, 24. april 1920. Пошто дипломатски односи нису успостављени, комуникација између Чичерина и Керзона текла је веома споро и на одговоре се чекало по неколико дана. Први Чичеринов телеграм достављен је Керзону тек 19. априла, а тицао се Керзоновог предлога од 11. априла, а онда је у Сан Ремо достављен и Чичеринов телеграм од 15. априла. Совјетски комесар за спољне послове захтевао је као услов за почетак преговора са Врангелом ослобађање совјетских заробљеника у Аустрији и пријем совјетског делегата Литвинова у Лондон као званичног представника руске владе, са којим се пре-

Војни кругови у Британији веровали су да је њихова дужност ка руским контрареволуционарним трупама извршена евакуацијом Новоросијска и да је неопходно повући војну мисију са Крима. Став је усвојила и владајућа политичка елита. Керзон је 24. априла из Сан Рема обавестио Форин офис да неће бити усвојен Врангелов захтев за материјалом и војном подршком његовим снагама. Сматрао је да продужавање рата „може имати само један исход", те да Врангел мора сам пронаћи алтернативу за наставак борбе.[108]

Врангел је схватао да су све мање шансе да Британија промени политику немешања. Влада у Лондону није званично признавала његову владу, што се неће променити до тренутка коначног пораза, па је зато одлучио да се за помоћ обрати Француској и САД. Уз то, он није смео да пристане на преговоре са владом у Москви из страха да би га војници могли оптужити за издају одмах по ступању на дужност команданта.[109] Током маја, руски дипломата Стурев послат је у посебну мисију у Париз. Његов задатак био је да укаже на потребу покретања напада Врангелових снага ка територијама плодне Маријупољске области да би се спречила глад на Криму и извршио преокрет на фронту против бољшевика. Уз то, Стурев је требало да предузме кораке код француске владе да би она спречила деловање Британије против напада. Пошто је Француска подржавала Пољску у сукобу против Совјетске Русије, Врангеловој влади је саветовано да усклади операције са дејством пољско-украјинских снага.[110]

Почетком маја 1920. године руски контрареволуционарни дипломатски кругови у Цариграду гајили су оптимизам око исхода будућих Врангелових акција. Веровали су да ће уз материјалну помоћ савезника бити поражене снаге бољшевика. С друге стране, британске власти су биле забринуте да ће наставак акција совјетских снага ка Кавказу угрозити британске позиције на Блиском и Средњем истоку.[111] Напредовање бољшевика у Грузији и Азербејџану почело је да убија оптимизам у руским круговима по питању успеха Врангелових операција, нарочито након што

говарало о трговинском споразуму. У вези са овим питањима Чичерин је још једном писао Керзону 20. априла. Британски министар иностраних дела је тек 24. априла одлучио да одбаци ове предлоге.

108 Isto, doc. no. 688, p. 710–711, Kerzon – Hardingu, San Remo, 24. april 1920.

109 Isto, doc. no. 690, p. 712, J. de Robek – Kerzonu, Carigrad, 27. april 1920.

110 П. Н. Врангел, *Сећања*, 286–287.

111 AJ-370-32-91-128, пов. бр. 224, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 12. мај 1920; DBFP, First Series, Vol. XII, doc. no. 675, p. 692–693, J. de Robek – Kerzonu, Carigrad, 2. april 1920. Британски Високи комесар у Цариграду Де Робек је страховао и од бољшевичког напада на Румунију и Пољску.

је у току маја заузет Баку, из ког су се повукле британске трупе, као и Тбилиси.[112] Совјети су дозволили очување независности ових држава ако буду неговале добре односе са њима, како би ослободили трупе које су до тада биле ангажоване на Кавкаском ратишту. Британија није са одобравањем гледала на овакав развој ситуације. Шапоњић је приметио да су у Цариграду британске снаге, у циљу спречавања покрета бољшевика у Батуму, 9. маја ухапсиле девет представника из Азербејџана и бродом их одвели у непознатом правцу. Руско посланство обавестило је Шапоњића да ће британске власти пружати помоћ Врангеловој влади и руским избеглицама само до 1. јула 1920. године, те да се очекује да ће надаље то чинити САД. Британски високи комесар Де Робек је још у време пропасти Дењиконове армије сматрао да је потребно одржавати руске снаге на југу земље само ради покретања општих преговора са владом у Москви, али се истовремено противио томе да влада у Лондону у потпуности одбаци Врангелове снаге. Упркос успесима бољшевика у Азербејџану и Грузији, Шапоњић је запазио да у руским круговима и даље влада оптимизам и да је Врангелова влада успела да успостави „много више реда но пре", али су је у томе спречавала материјална ограничења.[113]

Југословенска влада је настављала да прима угледније руске држављане у мају и јуну 1920. године.[114] Након пропасти Дењикинове армије, на пут према Балкану одлучили су се и остали представници руске политичке елите. Преко шефа југословенске војне мисије на Криму мајора Стефановића 24. априла захтеван је долазак групе од руских 135 сенатора са породицама са Јалте. Вођа групе књаз Гагарин био је упознат са објавом забране уласка емиграната из Русије од стране Краљевине СХС, али је објашњавао влади у Београду да група „има средстава за живот, па према томе неће бити на терет српској држави". Транспорт сенатора је обезбедио преко британског

112 АЈ-370-32-91-132, пов. бр. 225, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 12. мај 1920.

113 DBFP, First Series, Vol. XII, doc. no. 675, p. 692–693, J. de Robek – Kerzonu, Carigrad, 2. april 1920; АЈ-370-32-91-141, пов. бр. 232, извештај делегата, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 19. мај 1920.

114 АЈ-370-32-91-142, пов. бр. 5141, телеграм, Нинчић – Шапоњићу, Београд, 21. мај 1920. Министар Нинчић је 21. маја обавестио како је потребно обезбедити „визу за сина госпође Сергијев, бившег руског посланика, који је на Криму, да што пре дође у Београд". (Исто.) Крајем маја наредио је да се визира пасош за угледног руског књижевника Григорија Бостанића. (Исто, лист 143, пов. бр. 5400, телеграм, Нинчић – Шапоњићу. Београд, 31. мај 1920.) Шапоњић је 21. јуна обавестио владу да ће Бостанић наредног дана отпутовати за Београд. (Исто, пов. бр. 248, телеграм, Шапоњић – Нинчићу, Цариград, 21. јуна 1920.) Нинчић је 23. јуна наредио да се визира пасош и самом Сергију Сергијеву са породицом. (Исто, лист 161, пов. бр. 6592, телеграм, Нинчић – Шапоњићу, Београд, 23. јун 1920.)

представника на Криму, који је обећао ангажовање флоте из Цариграда, а мајор Стефановић је молбу доставио југословенској делегацији у граду.[115] Како је у мају дошло до компликације политичких и војних услова на Криму због покретања заједничке офанзиве Пољака и генерала Врангела против бољшевика крајем месеца, и пошто су комуникацијске везе биле лоше, Шапоњић је тек 9. јуна обавестио владу о намери руских сенатора. Објашњавао је да планирају „долазак у Краљевство ако буде потребно да Крим напусте".[116] Влада у Београду одобрила је њихов улазак тек крајем јуна и саопштила Шапоњићу у Цариграду да им се могу визирати пасоши. Одатле је мајор Стефановић на Криму у јулу обавештен о донетој одлуци.[117]

На Криму је дошло до проблема у заштити бивших српских поданика. Тамошњи грчки конзулат је у току априла обавестио Шапоњића у Цариграду да је, због непостојања југословенског конзулата, интересе српских грађана штитио управо грчки конзулат јер на Криму „није било (представника, приметио Н. М.) других пријатељских земаља". Конзул Куртидес (Courtides) желео је потврду и званично саопштење југословенских власти о томе да ли ће његов конзулат наставити да пружа заштиту српским грађанима.[118] Шапоњић је 24. априла обавестио владу о захтеву грчког конзулата. Објашњавао је да не зна да ли делује југословенски конзул на Криму, пошто се конзул Суботић „не јавља неколико месеци", као и да делегација у Цариграду нема податке да се он уопште и налази на Криму. Шапоњић је тврдио да мајор Стефановић обавља дужност војног делегата код генерала Врангела, али да је неопходно да влада пошаље дипломатског представника који би бринуо о југословенским поданицима.[119] У Београду су схватили важност деловања грчког конзулата. Уз исказану захвалност

115 Исто, лист 173, док. бр. 267, молба, Стефановић – МИД-у и Шапоњићу, Јалта, 24. април 1920; Мајор Стефановић је доставио и детаљан списак свих имена сенатора са породицама, које је требало примити у Краљевину СХС. (Исто, лист 174–181.)

116 П. Н. Врангел, *Сећања*, 295–299; АЈ-370-32-91-182, пов. бр. 264, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 10. јун 1920.

117 АЈ-370-32-91-183, пов. бр. 6923, телеграм, Трипковић – Шапоњићу, 30. јун 1920; Исто, пов. бр. 312, телеграм, Шапоњић – Стефановићу, Цариград, 2/3. јул 1920.. Комуникацијска веза између делегата Шапоњића у Цариграду и мајора Стефановића на Криму остварена је тек 9. јула преко руског посланства.

118 Исто, лист 154, док. бр. 100, Куртидес – Шапоњићу, без датума, документ у рукопису писан француским језиком. Претпостављамо да је телеграм грчког конзула Куртидеса послат током априла, пошто на документу не постоји временска одредница.

119 Исто, лист 155, пов. бр. 174, извештај делегата, Шапоњић – МИД-у, 24. април 1920.

југословенске владе, затражено је 12. маја од делегата Шапоњића да замоли конзула Куртидеса да настави са заштитом српских поданика на Криму.[120]

Крајем маја југословенска влада је одлучила да повуче војну мисију из Севастопоља. Нови министар трговине и индустрије Момчило Нинчић наредио је да се обавести генерал Врангел да ће му детаљнији одговор бити достављен преко руског посланика у Београду Штрандмана. Предлог о укидању војне мисије код генерала Врангела донео је министар иностраних дела Анте Трумбић, а усвојио министар војни Бранко Јовановић.[121] Наиме, у Београду је дошло до промене владе 17. и 18. маја, па је владу Стојана Протића заменило чиновништво Миленка Веснића.[122] Од тога тренутка, уместо Спалајковића, у преписци владе са делегацијом у Цариграду око руског питања среће се најчешће Нинчићево име, па се може закључити да је њему поверено то задужење, иако су преписку водили и Пашић и Трумбић у појединим моментима. Како се пуковник Ђорђевић, шеф војне мисије на Криму, налазио у Београду, наредио је заменику мајору Живку Стефановићу да се повуче ка Цариграду.[123]

У граду на Босфору је код руских дипломатских кругова и великог дела народа владало огорчење због одлуке о повлачењу војне мисије. Сматрали су да је тиме прекинута „једина веза са добровољачком војском". Зато је Шапоњић сугерисао влади 4. јуна да би било добро ако би оставила бар једног представника код генерала Врангела. Нинчић се распитивао да ли сличне југословенске мисије постоје на Кавказу, јер влада има вести да у Краљевину СХС улазе лица са тих простора са визираним пасошима.[124] Из Цариграда му је јављено да је тамошњи војни делегат, пуковник Николајевић, још почетком 1919. године послао на Кавказ артиљеријског капетана Крстића са неколико људи, али да нема детаљнијих вести о њиховом деловању због лоших комуникацијских и саобраћајних веза. Молбе да се остави барем један југословенски изасланик код генерала Врангела уродиле су плодом. Суочена са бројним проблемима на спољним и унутрашњем плану, влада у Београду није могла детаљно да прати збивања у региону око Црног мора и у Русији. Зато је у владајућим круговима промењена одлука

120 Исто, док. бр. 1567, телеграм, МИД – Шапоњићу, Београд, 12. мај 1920.

121 Исто, лист 145, пов. бр. 5403, телеграм, Нинчић – Шапоњићу. Београд, 27. мај 1920.

122 Љ. Димић, *Историја српске државности*, *Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, 67.

123 АЈ-370-32-91-145, пов. бр. 241, телеграм, Шапоњић – Нинчићу, Цариград, 28. мај 1920.

124 Исто, лист 146, пов. бр. 251, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 4. јун 1920; Исто, лист 159, пов. бр. 5988, телеграм, Нинчић – Шапоњићу, Београд, 10. јун 1920.

о повлачењу војне мисије, па је њен повратак одложен.[125] У југословенском министарству одбране су схватили да је корисније ако би мајор Стефановић преузео руковођење војне мисије на Криму, што је озваничено одлуком 23. јуна. Истовремено је наређено благајнику мисије поручнику Коловићу да са архивом и осталим члановима мисије врати у Београд, док ће мајор Стефановић остати на Криму до његовог пада.[126]

Вероватно због све тежег положаја Врангелових снага, лоше материјалне ситуације и глади, са Крима и Кавказа се средином јуна ка Краљевини СХС упутило око тридесет људи пореклом из Босне и територија које су некад припадале Аустроугарској. Шапоњић је прихватио ова лица у Цариграду, али је 18. јуна од владе тражио новчана средства за њихово издржавање у „време трајања карантина", јер нису поседовали никакав капитал.[127] Нинчић је наредног дана захтевао вести о њиховој бројности, тежини положаја и висини новчаних средстава која им је неопходна.[128] Одмах су му саопштени тражени детаљи, али он није доставио никакав одговор, нити је послао тражени новац. До средине јула влада се није побринула за ове људе, због чега је Шапоњић 21. јула поново захтевао хитно слање новца јер су сви трошкови пали да рачун делегације.[129]

Један део руских, али и српских избеглица, нашао се на грчким острвима. Француски генерал Кот је крајем фебруара 1920. године обавестио југословенску делегацију у Цариграду да постоји „известан број поданика српске националности" на грчком острву Халки, у Додеканезима. Захтевао је преузимање и смештање ових људи јер је имао наређења својих претпостављених да их више не држи на Халкију.[130] Крајем јуна француски високи комесар предао је делегату Шапоњићу шест пасоша руских избеглица са

125 Исто, пов. бр. 270, телеграм, Шапоњић – Нинчићу, Цариград, 12. јун 1920; Исто, лист 199, пов. бр. 7733, Нинчић – Шапоњићу, Београд, 19. јул 1920. Да војна делегација није повучена сведочи преписка владе у Београду са делегацијом у Цариграду, која је одатле доставила наредбе војној мисији на Криму. Делегација се 19. јула интересовала за два лица која су се налазила у Батуму и о томе јавила војној мисији. (Исто.) Три дана касније војни делегат је обавештен о захтеву владе. Исто, пов. бр. 345, телеграм, *Шапоњић – војној мисији у Севастопољу*, Цариград, 22. јул 1920.

126 Исто, лист 224, бр. 311, Коловић – Шапоњићу, Цариград, 15. јули 1920; Исто, лист 225, пов. б. б, телеграм, Стевановић – Шапоњићу, Севастопоље, 12. јул 1920; 299, пов. бр. 527, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 18. новембар 1920.

127 Исто, лист 200, пов. бр. 279, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 18. јун 1920.

128 Исто, лист 201, док. бб, телеграм, Нинчић – Шапоњићу, Београд, 19. јун 1920.

129 Исто, пов. бр. 235, телеграм, Шапоњић – Нинчићу, Цариград, 22. јун 1920; Исто, лист 202, пов. бр. 351, извештај делегата, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 21. јул 1920.

130 Исто лист 64, док. бр. 540, телеграм, Кот – Шапоњићу, Цариград, 23. фебруар 1920.

овог острва „који желе да оду за Праг, преко Србије и у Србију". Тада су француске власти поново тражиле пријем ових људи.[131]

Однос према уласку руских избеглица није се мењао код владе у Београду, о чему је Нинчић почетком августа још једном упозорио Шапоњића. Зато је цивилни представник Врангелове владе у Цариграду, Њератов, 10. августа ургирао код Шапоњића, истичући му да је све гори положај 2.500 Руса на острву Лемносу и још 500 њих који се налазе да другим острвима, те да ће се он само погоршати када буду почеле кише на јесен. Истицао је да Руси на Србију гледају као на своју домовину, али им је она „затворила врата" оваквом политиком, због чега су принуђени да нерадо одлазе у друге земље. Њератов је тражио да влада у Београду прими ове људе, истичући лошу ситуацију на Криму као разлог зашто влада генерала Врангела није у могућности да их смести. Шапоњић је преносио влади да ситуација изазива нерасположење ка Краљевини СХС, те да њу нарочито користи чешки представник да укаже како он не може издавати визе због ове одлуке. Делегат није пружио никакво обећање Њератову, али је саветовао Београду да би било добро ако би се овим Русима пружила помоћ.[132] Ово ургирање руског дипломате није променило став југословенске владе, која је и даље примала сопствене исељенике из Русије, док је руским држављанима била одобрена виза само ако је постојала претходна сагласност министарства спољних послова.[133] Тек у октобру 1920. године, на инсистирање британске владе, Краљевина СХС је пристала да прихвати руске исељенике са Лемноса, Кипра и Египта. Прво су у новембру пребачене избеглице са Лемноса, али кад је установљено да Руси са остала два острва немају потребне зимске одеће, југословенска влада је одбила да их прихвати због трошкова њиховог боравка.[134]

Пораз Врангелове армије на Криму и повлачење избеглица према Краљевини СХС

Ситуација на фронту између Совјетске Русије и Пољске почела је током маја и јуна 1920. да се мења на штету Пољака. Предвођени командантима Михаилом Тухачевским и Семјоном Буђонијем, бољшевици су у више би-

131 Исто, лист 168, док. бб, телеграм, Француски високи комесаријат – Шапоњићу, 29. јун 1920.

132 Исто, лист 212, бр. 58717, телеграм, Нинчић – Шапоњићу, Београд, 5. август 1920; Исто, лист 217–219, пов. бр. 376, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 10. август 1920.

133 Исто, лист 265, пов. бр. 11002, телеграм, Трумбић – Шапоњићу, Београд, 22. септембар 1920.

134 *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930*, *knjiga prva*, prir. Ž. Avramovski, Beograd, 1986, 33.

така нанели поразе супарничкој страни. Прво је средином маја Тухачевски покушао да пробије фронт у региону Кијева да би заузео стратешке тачке које би му омогућиле продор ка Вилну. Напад је осујећен доласком резервних снага пољске војске. Међутим, када су доведене нове коњичке трупе под командом Буђонија са задатком да нападају јужни део фронта, бољшевици су крајем маја могли да започну потпуну офанзиву у Украјини.[135] Зато је почетком јуна генерал Лукомски, руски војни делегат у Цариграду, по Врангеловој наредби почео да враћа на Крим све војне обвезнике који су били у граду. Уз то, Врангел је упутио посебне комисије у Бугарску и Краљевину СХС, као државе које су на Балкану примиле највише руских избеглица, са задатком да тамо отпочну рад на враћању свих способних регрута. Првенствено, његова намера била је да започне обимнију офанзиву, али је тај корак одложен због могућности новог упада Пољака. Руско јавно мњење извршило је притисак на Врангела да одложи напад како се контрареволуционарним ратом против бољшевика не би омогућило Пољској да освоји руске територије.[136]

Због повећаног обима ратних дејстава, на Криму је средином године владала оскудица у новчаним средствима, храни и ратном материјалу. Зато је руски трговински агент у Цариграду нудио Шапоњићу продају руске војне опреме Краљевини СХС. У Београду је из руског посланства од југословенске владе затражен извоз десет вагона масти и сланине на Крим, због несташице ових артикала, а сличан захтев учинило је и руско посланство у Цариграду код тамошњег југословенског делегата.[137] Како су новчана средства и намирнице биле неопходне за наставак рата са бољшевицима, Врангелова влада је преко Трговинског друштва „Оријент" понудила увоз метала у Краљевину СХС у замену за извоз масти. Срећна околност била је та што је председник друштва „Оријент" и директор Бродарског друштва у Русији Димитрије Сироткин у току маја дошао у Цариград са огромном количином бродарског материјала и алата, који је био вољан да прода југословенском Бродарском синдикату. Како је Нинчићево Министарство трговине и индустрије одобрило пријем овог материјала, Ситоркин је 3. јуна послао званичан захтев делегату Шапоњићу.[138] Због транспорта метала до

135 Ч. Попов, *нав. дело*, 177; В. П. Потемкин, *Историја дипломатије, III,* 80; M. Kukiel, *The Polish-Soviet Campaign of 1920*, The Slavonic and East European Review 8/22 (1929), 55–56.

136 АЈ-370-32-91-147, пов. бр. 253, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 6. јун 1920.

137 Исто, лист 161, пов. бр. 269, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 2. јун 1920; Исто, лист 163, пов. бр. 2334, телеграм, Нинчић – Шапоњићу, Београд, 22. јун 1920.

138 Исто, лист 164, док. бб, нота, Сироткин – Шапоњићу, Цариград, 3. јун 1920, документ писан француским језиком; Исто, лист 167, док. бр. 1944, МИД – Шапоњићу, Београд,

Београда, Шапоњић је 7. јуна из Цариграда ургирао код конзула Живковића у Солуну да „упути метале" у Краљевину СХС. Сутрадан је Сироткин послао 40.000 килограма „олова, челика, бакра и цинка" бродом до Солуна, код тамошњег југословенског конзула.[139] Сам је отпутовао за Београд 14. јуна без одобрења југословенске владе. Зато је Нинчић наредио крајем месеца да се Сироткину визира пасош за улазак „у наше краљевство", а Сироткин је преко Солуна упутио поменуту количину метала на рачун Бродарског друштва, које је било задужено да прими испоруку.[140]

Врангелова влада није имала ни довољно оружја за сукоб са надмоћним непријатељом. Стратон (Straton), представник енглеског трговачког друштва у Турској, стационираног на Галати, изгледа је 7. јула, у договору са владом на Криму, поднео молбу делегату Шапоњићу да Краљевина СХС прода 10.000 пушака са муницијом Врангеловим трупама. Изразио је намеру да око преговора о овом питању посети Београд да би тамо утаначио услове са југословенском владом.[141] Чини се да је Стратонов поступак био изоловани инцидент у односу на политику британске владе, која је одлучила „да оконча непријатељства у јужној Русији" јер су совјетске власти „прихватиле преговоре на основу опште амнестије". О томе је јављао још 1. јуна британски врховни командант, генерал Џорџ Милн, шефу војне мисије на Криму. Од тог тренутка су британске власти у Цариграду почеле да заустављају транспорте војног материјала за генерала Врангела, водећи све више непријатељску политику ка њему, што је отежавало долазак бродова са неопходним средствима и на крају довело до укидања британске војне мисије на Криму средином јуна. Из тог разлога, Стратонова понуда није имала изгледа за успех, чак и кад би одлука владе у Београду била позитивна, пошто би британске власти онемогућиле транспорт преко Цариграда.[142]

31. мај 1920. Влада у Београду је страховала да ће транспорт поменутог материјала онемогућити британске власти у Цариграду.

139 Исто, лист 165, пов. бр. 243, телеграм, Шапоњић – Живковићу, Цариград, 7. јун 1920; Исто, лист 167, пов. бр. 301, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 24. јун 1920.

140 Исто, лист 166, пов. бр. 5372, телеграм, Нинчић – Шапоњићу, Београд, 26. јун 1920; Исто, лист 167, пов. бр. 301, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 24. јун 1920; Исто, пов. бр. 243, телеграм, Исти – истом, Цариград, 28. јуна 1920.

141 Исто, лист 184, док. бб, молба, Стратон – Шапоњићу, Цариград, 7. јул 1920; Исто, пов. бр. 320, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 7. јун 1920.

142 П. Н. Врангел, *Сећања*, 301–302, 314–316; *Papers Relating of the Foreign Relations of the United States*, 1920, Volume III, Edited by: J. V. Fuller, T. Dennett, Washington, 1936, doc. no. 697, telegram 861.00/6983, The High Commissioner at Constantinople (Bristol) to the Secretary of the State, Constantinople, June 4, 1920.

Покушај Пољске да допреми ратни материјал преко луке у Солуну и транспортује га преко територије Краљевине СХС и Грчке није много променио стање на терену, а позиција њене војске била је све критичнија због пораза у рату са Совјетском Русијом.[143] Почетком јула, Тухачевски је покренуо општу офанзиву на северном делу фронта. Пошто је временом стекао предност у бројности војника у односу два према један, Тухачевски је успео да разбије пољско лево крило продирући дубоко унутар противничких редова. Но пољске снаге су успеле да добију одсудну битку код Варшаве средином августа и одбаце совјетске снаге неколико стотина километара на исток. Убрзо је дошло до склапања прелиминарног мировног уговора 12. октобра, према ком су делови совјетске Белорусије и Украјине припали Пољској.[144]

Пошто је влада у Москви окончала рат са Пољском, нашла се у позицији да усмери погледе ка Криму и генералу Врангелу у другој половини октобра. До почетка новембра остаци његових снага и руско становништво били су принуђени да преко Црног мора отплове за Цариград.[145] Француски војни делегат на Криму гроф Де Мартељ наглашавао је Врангелу да ће Француска преузети све материјалне трошкове транспорта руских држављана који су били под његовом командом. Неприлике су настале због тога што се средином новембра око двеста хиљада људи са Крима нашло у Цариграду без обезбеђеног боравка. Велики број тих људи је одмах био распоређен у граду и околини, док су мањи број примиле Краљевина СХС и Бугарска.[146]

Кад су 14. новембра прве колоне избеглица дошле до Цариграда, британска влада тражила да се распореде на Лемносу, Кипру или у Египту, а премијер Лојд Џорџ је предочио жељу генералу Врангелу да посредује у склапању мира са Москвом. У том таласу стигао је 18. новембра у Цариград шеф војне мисије Краљевине СХС на Криму мајор Стефановић. Убрзо је дошло до транспорта око педесет хиљада Козака на Лемнос, који је функционисао као острво са логорима до октобра 1921. године. Британска влада

143 В. Стешњак, *Пољска дипломатија на Балкану (1918–1926)*, Архив 2 (2001), 104–105. Суочена са претензијама Русије са истока, али и Немачке са запада, влада у Варшави морала је да усмери погледе ка југу. Допремање ратног материјала преко луке у Солуну упућивало је Пољску да одржава добре односе са Грчком и Краљевином СХС. У циљу окруживања Русије, Пољска је ступила у савез са Румунијом и трудила се да одржава добре односе са турском цариградском владом. С друге стране, избијање рата између Грчке и Турске претило је да угрози односе Атине и Варшаве, али су тамошњи кругови схватали економски значај солунске луке за пољску војску.

144 M. Kukiel, *The Polish-Soviet Campaign of 1920*, 56–57; Ч. Попов, *нав. дело*, 178.

145 Ч. Попов, *нав. дело*, 174; П. Н. Врангел, *Сећања*, 386–400.

146 М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, 36–37, 52–54.

је одбијала да преузме било какву одговорност за Врангелове људе, преносећи то задужење на Француску, која је признала његову владу.[147] Када се Врангел 23. новембра сусрео са делегатом Шапоњићем у Цариграду, он је пренео да је са Крима евакуисано „око 170.000 душа", од којих су 72.000 војна лица. Толики број људи утицао је на владу у Београду да она средином месеца поново нареди обуставу издавања виза „руским цивилним и војним избеглицама, како за улазак, тако и за транзит" преко територије Краљевине СХС.[148]

Француски посланик у Београду Жозеф д' Фонтене (Joseph d'Fontenay) је ургирао код југословенске владе да она прими око двадесет хиљада руских избеглица оданих генералу Врангелу. Саопштио је да ће Париз обезбедити сва средства, по угледу на држање Британије према Дењикиновим људима. У Београду су прихватили захтев на две седнице владе одржане у току новембра, па се већ до краја године на осам бродова око 21.000 људи доселила у Краљевину СХС. Но међутим, већ јануара 1921. године у Цариграду је настао спор између Врангела и команданта француског окупационог корпуса генерала Шарла Антоана Шарпија (Charles Antoine Charpy), који је поставио питање даље судбине војних чинова у руским јединицама. Ово је изазвало бес Врангела који још увек није губио наду да ће његова војска бити поново употребљена у борби против бољшевика. Зато се код генерала Врангела створила потреба за евакуисањем војних јединица и руских избеглица са овог терена, а однос са Французима се додатно погоршао због нових проблема и неслагања око других питања.[149] Управо с почетка јануара потиче покушај Врангеловог штаба учињен код делегата Шапоњића у Цариграду да интегрише у југословенску армију руски „авијатичарски корпус", због чега је тражена дозвола за долазак руских официра на преговоре у Београд. Пашић је 17. јануара истакао да „не можемо образовати у нашој авијацији

147 B. Bagi, *Lemnos, L`Île aux Cosaques*, Cahiers du Monde Russe 50/1, Écrits personnels. Russie XVIIIe-XXe siècles (2009), 189; АЈ-370-32-91-299, пов. бр. 527, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 18. новембар 1920.

148 АЈ-370-32-91-300, пов. бр. 534, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 23. новембар 1920; Исто, лист 304, пов. бр. 13330, телеграм, Трумбић – Шапоњићу, Београд, 17. новембар 1920.

149 И. А. Белоконь, *Дипломатическая борьба П. Н. Врангеля за переброску Русской армии в Болгарию и Королевство СХС (1921–1922 гг.)*, Новый исторический вестник 11 (2004), 127–128. М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, 117–126. Протест делова француске политичке елите против великих трошкова за издржавање Врангелове армије (200 милиона франака до марта 1921. године), агитација француских власти против њега у руским избегличким центрима, као и слање избеглица назад у Совјетску Русију, али и Јужну Америку, изазвало је кризу у односима Француза и генерала Врангела. Исто.

засебну руску групу", те да војска треба инжињере и механичаре, па због тога не треба да долазе руски официри на преговоре, што је значило одбијање предлога.[150]

После неуспелих преговора са бројним владама, само су југословенска и бугарска показале вољу да приме Врангелове трупе. Зато је он почетком априла 1921. упутио званичан захтев Краљевини СХС о том питању. У Београд је 12. априла послао делегацију на челу са генералом Шатиловим који се састао са премијером Пашићем и носио личну поруку за регента Александра. Влада Краљевине СХС је већ сутрадан уговорила пријем за око 12.500 његових војника ради запошљавања у државној служби (девет хиљада за изградњу путева, три и по хиљаде у пограничној стражи)[151]. Већ крајем априла је покренута иницијатива да се руска војна опрема која је транспортована са Крима, а налазила се у Цариграду под контролом француских власти, пребаци у Краљевину СХС. О томе су обавештени тамошњи француски високи комесар Морис Пеле (Maurice Pellé) и генерал Шарпи, док је руски посланик у Београду Штрандман тражио да и влада Краљевине СХС учини сличан корак у Паризу. Уз овај захтев, Врангел већ 8. маја инсистирао код Пелеа да прво буду транспортовани у Краљевину СХС Козаци са Лемноса и 8-10.000 руских војника на Галипољу. Иако је у почетку показао противљење свим иницијативама, Пеле се већ средином маја сложио да Козаци са Лемноса прво буду превезени на југословенску територију због катастрофалних услова живота на острву. Средином те године процена југословенских и руских ауторитета говорила је да се у Краљевини СХС налази између 55.000 и 70.000 руских избеглица. До 17. новембра 1921. године завршен је транспорт осталих војника, а до краја године дошло је још неколико хиљада људи који су заједно са Врангелом избегли са Крима.[152]

150 АЈ-370-32-91-317, пов. бр. 11, телеграм, Шапоњић – МИД-у, Цариград, 9. јануар 1921; Исто, лист 318, пов. бр. 644, телеграм, Пашић – Шапоњићу, Београд, 17. јануар 1921.

151 Руски аутор Белокоњ наводи да је Пашић тада пристао да „5.000 руских војника буде регрутовано у Краљевску пограничну стражу, исти толики број у градњу путева, и до 2.000 у железничку службу". Бројка примљених у државну службу се оквирно поклапа са цифром присутном у литератури (око 12.000 људи), али се код појединих аутора разликује структура њиховог распореда у исту. И. А. Белоконь, *Дипломатическая борьба П. Н. Врангеля*, 132.

152 *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930*, 31–34; M. Jovanović, *Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924*, 97; V. Vinaver, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929*, 112–113; М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, 117–126; И. А. Белоконь, *Дипломатическая борьба П. Н. Врангеля*, 133–139.

РЕФЕРЕНЦЕ / REFERENCES

Необјављени извори / Unpublished sources

1. Архив Југославије (=AJ) [Arhiv Jugoslavije]
Посланство Краљевине Југославије у Цариграду/Анкари [Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Carigradu/Ankari]
2. Archivio Centrale dello Stato (ACDS), Roma.
Archivi di Famiglie, Di persone e studi professionali, Nitti Francesco Saverio 1915–1926.

Објављени извори / Published sources

1. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930*, *knjiga prva*, prir. Ž. Avramovski, Beograd–Zagreb, 1986.
2. *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*, *First Series, Volume VIII*, Ed. by R. Butler and J. P. T. Bury, London, 1958.
3. *Documents on British Foreign Policy 1919–1939, First Series, Volume XII*, Ed. by R. Butler, J. P. T. Bury and M. E. Lambert, London, 1962.
4. *Papers Relating of the Foreign Relations of the United States, 1920, Volume III*, Ed. by J. V. Fuller, T. Dennett, Washington, 1936.
5. П. Н. Врангел, *Сећања*, прев. Н. Миљковић, Београд, 2019. [P. N. Vrangel, *Sećanja*, prev. N. Miljković, Beograd, 2019.]
6. Епископ Василий (Родзянко), *Моя судьба. Воспоминания*, сост. Д. В. Гливинского, Москва, 2015. [Episkop Vasilij (Rodzjanko), *Moja sud'ba. Vospominanija*, sost. D. V. Glivinskogo, Moskva, 2015.]

Литература / Literature

1. B. Bagi, *Lemnos, L`Île aux Cosaques*, Cahiers du Monde Russe 50/1 (2009), 187–230.
2. И. А. Белоконь, *Дипломатическая борьба П. Н. Врангеля за переброску Русской армии в Болгарию и Королевство СХС (1921-1922 гг.)*, Новый исторический вестник 11 (2004), 127–140. [I. A. Belokonj, *Diplomatičeskaja borba P. N. Vrangela za perebrosku Russkoj armii v Bolgariju i Korolevstvo SHS (1921–1922 gg*.), Novyj istoričeskij vestnik 11 (2004), 127–140.]
3. V. Vinaver, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929, Pitanje priznanja SSSR i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa*, Istorija XX veka VII (1965), 93–186.
4. Љ. Димић, *Историја српске државности*, *Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001. [Lj. Dimić, *Istorija srpske državnosti, Srbija u Jugoslaviji*, Novi Sad, 2001.]
5. S. Živanov, *Prelomna 1917. godina u Rusiji- Interakcija reformi i revolucije*, Tokovi istorije 1–4 (1998), 7–22.

6. M. Jovanović, *Kraljevina SHS i Antiboljševička Rusija 1918–1924*, Tokovi istorije 1/2 (1995), 93–126.
7. Isti, *Boljševička agentura na Balkanu 1920–1923 (Teze o organizaciji, strukturi, planovima i praksi)*, Tokovi istorije 2 (1995), 37–50.
8. Исти, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд, 2006. [Isti, *Ruska emigracija na Balkanu 1920–1940*, Beograd, 2006.]
9. S. Johnson, *`Communism in Russia Only Exist on Paper`: Czechoslovakia and the Russian Refugee Crisis, 1919–1924*, Contemporary European History 16/3 (2007), 371–394.
10. M. Kukiel, *The Polish-Soviet Campaign of 1920*, The Slavonic and East European Review 8/22 (1929), 48–65.
11. Н. Марковић, *Краљевина СХС и Грчко-турски рат 1919–1923, Уз осврт на европску и балканску дипломатију тога доба*, Београд, 2025. [N. Marković, *Kraljevina SHS i Grčko-turski rat (1919–1923), Uz osvrt na evropsku i balkansku diplomatiju toga doba*, Beograd, 2025.]
12. А. Митровић, *Време нетрпељивих*, Подгорица, 1998. [A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Podgorica, 1998.]
13. Ч. Попов, *Од Версаја до Данцинга*, Београд, 2015. [Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd, 2015.]
14. В. П. Потемкин, *Историја Дипломатије, Дипломатија у периоду припрема Другог светског рата, свеска III,* Београд, 1952. [V. P. Potemkin, *Istorija Diplomatije, Diplomatija u periodu priprema Drugog svetskog rata*, *sveska III*, Beograd, 1952.]
15. R. Pipes, *Les Relations Diplomatiques du Gouvernement Wrangel en Crimée (1920)*, Cahiers du Monde Russe et Sovietique 4/4 (1963), 401–435.
16. М. Радивојевић, *Велики покровитељ и „прави" савезник. Односи Србије и Русије 1913–1918*, Нови Сад – Београд, 2024. [M. Radivojević, *Veliki pokrovitelj i „pravi" saveznik. Odnosi Srbije i Rusije 1913–1918*, Novi Sad – Beograd, 2024.]
17. В. Стешњак, *Пољска дипломатија на Балкану (1918–1926)*, Архив 2 (2001), 104–112. [V. Stešnjak, *Poljska diplomatija na Balkanu (1918–1926)*, Arhiv 2 (2001), 104–112.]
18. А. Тимофејев, *Улога руске војне елите у Октобарској револуцији 1917*, Токови историје 2 (2023), 35–60. [A. Timofejev, *Uloga ruske vojne elite u Oktobarskoj revoluciji 1917.*, Tokovi istorije 2 (2023), 35–60.]
19. Исти, *Фебруарска револуција 1917. у очима Краљевине Србије*, Србија и Руска револуција 1917, Нове теме и изазови, Тематски зборник радова, гл. ур. А. Тимофејев, Београд, 2017, 215–257. [Isti, *Februarska revolucija 1917. u očima Kraljevine Srbije, Srbija i Ruska revolucija 1917*, Nove teme i izazovi, Tematski zbornik radova, gl. ur. A. Timofejev, Beograd, 2017, 215–257.]
20. M. Housden, *White Russians Crossing the Black Sea: Fridrjof Nansen, Constantinople and the First Modern Repatriation of Refugees Displaced by Civil Conflict, 1922–1923*, The Slavonic and East European Review 88/3 (2010), 495–524.

21. H. Williams, *General Wrangel*, The Slavonic and East European Review 7/19 (1928), 198–204.
22. Б. Храбак, *Југословенски совјети у Русији и Украјини 1919–1921. године*, Токови револуције, Зборник радова 2 (1967), 3–55. [B. Hrabak, *Jugoslovenski sovjeti u Rusiji i Ukrajini 1919–1921. godine*, Tokovi revolucije, Zbornik radova 2 (1967), 3–55.]

THE ROLE OF THE DELEGATION KINGDOM OF SCS IN CONSTANTINOPLE IN THE EVACUATION OF WRANGEL'S ARMY AND THE TRANSPORTATION OF RUSSIAN AND SERBIAN REFUGEES FROM RUSSIA TO THE KINGDOM OF SCS (1919–1920)

Summary:

This paper analyzes the role of the Delegation of the Kingdom of SCS in Constantinople in organizing the transportation of Russian and Serbian refugees who fled the territory of Russia during the Russian Civil War between the Bolsheviks and the White forces (supporters of the preservation of the monarchy) throughout 1919 and 1920. Owing to its strategic geographical position, the city on the Bosporus became one of the most important transportation and communication hubs linking the Allied Powers, including the Kingdom of SCS, with the anti-Bolshevik forces. Particular attention is devoted to the relations between the Yugoslav Delegation, the state authorities in Belgrade, and General Pyotr Nikolaevich Wrangel, the last commander of the counterrevolutionary forces in Crimea, as well as to the withdrawal of his troops and accompanying refugees to the territory of the Kingdom of SCS in late 1920 and early 1921. In order to provide a comprehensive account, the paper examines all the major difficulties encountered by the Delegation in its efforts to transport Serbian and Russian refugees, including the lack of financial resources, the shortage of ships, the restrictions imposed by the Allied authorities in Constantinople on the evacuation of refugees from Russia, and the prohibitions introduced by the Yugoslav government in Belgrade on admitting refugees into the Kingdom of SCS because of the typhus epidemic and the shortage of accommodation and material resources. To provide a comprehensive account, the paper also examines the role of the Great Powers (Great Britain, France, and Italy) as well as that of certain Balkan states, particularly Greece, in shaping the policies concerning the reception and transportation of refugees from Russia.